

**М. РЫСКУЛБЕКОВ атындагы
КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Н. ИСАНОВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК КУРУЛУШ,
ТРАНСПОРТ ЖАНА АРХИТЕКТУРА УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 08.22.646 диссертациялык кеңеши

**Кол жазма укугунда
УДК: 338.631(575.2)**

Токторов Кубаныч Кадырмаматович

**Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын инновациялык
өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизми**

08.00.05 - экономика жана эл чарбасын башкаруу

**экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ**

Бишкек - 2022

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин бухгалтердик эсеп жана экономикалык анализ кафедрасында аткарылды

Илимий кеңешчи: **Кантороева Гулзат Кантороевна,**
экономика илимдеринин доктору,
К. Ш. Токтомаматов атындагы
Эл аралык университеттин профессору

Расмий оппоненттер: **Жумабаев Жамалгазы,**
экономика илимдеринин доктору, М. Рыскулбеков
атындагы Кыргыз экономикалык университетинин
бухгалтердик эсеп, анализ жана аудит
кафедрасынын профессору;
Карбекова Азиза Баймаатовна,
экономика илимдеринин доктору, Б. Осмонов
атындагы Жалал-Абад мамлекеттик
университетинин экономика, эсеп жана каржы
кафедрасынын профессору;
Умарова Мария,
экономика илимдеринин доктору, К. И. Скрыбин
атындагы Кыргыз улуттук агрардык
университетинин колдонмо информатика жана
маалыматтык технологиялар кафедрасынын
башчысы, доцент.

Жетектөөчү мекеме: Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук
университетинин экономика кафедрасы, дареги:
Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Жибек-Жолу пр-
тиси 394

Диссертациялык ишти коргоо 2022-жылдын 22-декабрында саат 11.00 дө М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин жана Н. Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин алдындагы Д 08.22.646 диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт. Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Тоголок Молдо көч., 58

Диссертация менен М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин (Бишкек шаары, көч. Тоголок Молдо 58), жана Н. Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин (Бишкек шаары, Малдыбаев көч., 38 б) китепканаларынан жана таанышууга болот, www.keu.kg.

Автореферат 2022-жылдын 22-ноябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, экономика
илимдеринин кандидаты, доцент

Кадыралиев А.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Ааламдашуу шартында айыл чарбасын өнүктүрүүнүн эң маанилүү стратегиялык артыкчылыктары болуп илим менен билимдин, техника жана технологиянын жетишкендиктерин өнүктүрүүнүн негизинде өндүрүштү тынымсыз жаңыртууга мүмкүндүк берген илимий-техникалык прогресс жана инновациялык процесстер эсептелет.

Калкты азык-түлүк жана кайра иштетүү ишканаларын чийки зат менен камсыздоочу материалдык өндүрүштүн эң башкы тармактарынын бири катары айыл чарбасынын орду баа жеткис. Калкынын 2/3 бөлүгү айыл жергесинде жайгашкан Кыргыз Республикасында жашоонун деңгээли көбүнчө айыл чарбасынын жана агрардык өндүрүштүн өнүгүү деңгээлинен көз каранды, ата мекендик айыл чарбасына өнүгүүнүн жай темптери; жер иштетүү менен мал чарбасын өнүктүрүү үчүн керек болгон заманбап техникалык каражаттар менен жабдуулардын, чарба жүргүзүүчү субъектилердин инновациялык өнүгүшүнө каржылык каражаттардын жетишсиздиги; жаштар тарабынан айыл чарба адистиктерине кызыгуунун төмөндүгү жана алсыз инновациялык саясат мүнөздүү.

Учурда КРнын жана анын аймактарындагы агрардык сектору экспортко багытталган жана импорттун ордун алмаштыруучу өндүрүштү жогорулатуунун потенциалдуу мүмкүндүктөрүнө ээ, аларды ишке ашыруу менен жумуш орундарын түзүүдөн сырткары өндүрүштүк ишканалар жергиликтүү чийки зат ресурстары менен, ал эми калк тамак-аш азыктары менен камсыз кылынат.

КРда айыл чарбасын өнүктүрүү жана анын уюштуруу-экономикалык механизмдин инновациялык өнүктүрүүнү изилдөө КРнын 2018-2040-жылдарда өнүгүү стратегиясы менен тыгыз байланышта ишке ашырылууда, анда амбициялуу маселелер коюлган, алсак, өзүбүздүн географиялык жана климаттык артыкчылыктарыбызды пайдаланып: экологиялык жактан таза, органикалык айыл чарба продукциясын аймактык рынокторго жана ЕАЭБ рыногуна жеткирип берүүчүлөрдүн арасында лидерлик орунга жетишүү; агроөнөр жай секторунда орто жана ири кайра иштетүү ишканаларын түзүү; продукцияны тышкы рынокторго экспорттоо үчүн логистикалык борборлорду уюштуруу; фермердик чарбаларды, кооперативдерди өндүрүштүк процесске тартуу аркылуу калктын кирешелерин көбөйтүүгө көмөк көрсөтүү ж.б., булар теманын актуалдуулугун аныктады.

Айыл чарбасындагы азыркы учурдагы кырдаал ченемдик-укуктук базаны, мамлекеттик колдоо көрсөтүү системасын өркүндөтүү маселелери боюнча директиваларды иштеп чыгуу, компетенттүү адистерди даярдоо аркылуу инновациялык саясатка шайкеш мамилени талап кылат, бул айыл чарба өндүрүүчүлөрүн инновациялык жигердүүлүккө багыттоого мүмкүндүк берет.

Айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн ишке ашырылуучу механизмдерин иштеп чыгуу билгичтик менен уюштурулган инновациялык менеджментсиз мүмкүн эмес, ал сатуулардын көлөмүн көбөйтүү, жаңы рынокторго чыгуу ж.б.у.с. жолдор менен атаандаштык жөндөмдүүлүк

стратегиясынын негизи катары агрардык сектордун субъектилеринин натыйжалуу иштешине багытталган.

Айыл чарбаны инновациялык өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүдөтүүнүн актуалдуулугу, рынок мамилелеринин шартында тармактын ресурстук потенциалын эске алуу менен теориялык, методологиялык жана практикалык жактан жетишсиз изилденгендиги диссертациялык изилдөөнүн темасын жана анда каралган суроолордун тизмегин аныктады.

Инновациялар, экономиканын инновациялык өнүгүүсү жана инновациялык ишмердүүлүктү башкаруу маселелери КМШдагы окумуштуу-экономисттер Л. И. Абалкиндин (2000), Г. Г. Азгальдовдун (2008), Р. А. Фатхудиновдун (2011), С.Г.Глазьевдин(2021), Г.Клейнердин(2019) эмгектеринде каралган.

Кыргыз Республикасында инновациялык ишмердүүлүктүн түрдүү багыттарын изилдөөгө олуттуу салымын кошкон окумуштуулар: Т. К. Койчуев (2012), А. У. Орузбаев (2000), Ш. Мусакожоев (2017), Дж. С. Джаилов (2017), Ж. Жумабаев (2012), Т. К. Камчыбеков (2016), К. А. Абдымаликов (2012), П. К. Купуев (2009), К. Ш. Токтомаматов (2017), Токсобаева Б. А. (2018), К. А. Атышов (2012), А. З. Зулпукаров (2005) ж.б.

Диссертациялык иштин темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын “Инновациялык иш жөнүндө” мыйзамынын, КРнын 2022-жылга чейин илимий-инновациялык өнүгүү концепциясынын, КРнын инновациялык өнүктүрүүнүн 2020-жылга чейинки стратегиясынын, КРсын 2013-2017-жылдарда туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясынын, КРсын 2018-2040-жж. туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясынын, КРнын Айыл чарбасын 2021-2025-жылдарда өнүктүрүү стратегиясынын, Евразиялык экономикалык кеңешинин “2025-жылга чейинки Евразиялык экономикалык интеграциясынын стратегиялык багыттары жөнүндө” 2020-жылдын 11-декабрындагы чечиминин, о.э. башка илимий-изилдөө иштеринин жана мамлекеттик программалардын алкагында аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн максаты – теориялык-методикалык жана практикалык жактан системалуу талдоонун негизинде Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн уюштуруу-экономикалык механизмдин жана тармактын өнүгүү стратегиясын иштеп чыгуунун сапатын жакшыртууга багытталган практикалык сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Бул максатты иш жүзүнө ашыруу үчүн төмөндөгүдөй милдеттер коюлган:

- айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүү көйгөйлөрүн илимий-теориялык жактан изилдөө жана тактоо;

- айыл чарбасында инновациялык процесстерди иш жүзүнө ашыруу боюнча өнүккөн чет өлкөлөрдүн тажрыйбасын изилдөө жана жалпылоо;

- айыл чарбасында мамлекеттик инновациялык саясатты калыптандыруунун методологиясын жана илимий-техникалык прогресстин жетишкендиктерин колдонуунун методологиялык ыкмаларын жана механизмдерин аныктоо;

- атаандаштык шартында Кыргыз Республикасынын айыл чарбасындагы инновациялык ишмердүүлүктүн абалын, өнүгүү тенденцияларын жана багыттарын комплекстүү талдоо;

- айыл чарбаны өнүктүрүүнүн көйгөйлөрүн чечүүгө багытталган инфраструктура тутумун түзүү жана аны өркүндөтүүнүн негизги багыттарын аныктоо;

- айыл чарба адистерин даярдоо жана кайра даярдоо боюнча билим берүү системасындагы инновациялык программаларды кийрүү көйгөйлөрүн изилдөө жана ачып көрсөтүү;

- экономикалык-математикалык ыкмаларды колдонуу менен айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн божомолун эсептеп чыгуу;

- айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүү стратегиясын негиздөө жана илимдин жетишкендиктерин, алдыңкы инновацияны өндүрүшкө киргизүү механизмдерин аныктоо;

- айыл-чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн уюштуруу-экономикалык механизмдин жакшыртуунун негизги багыттары боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы катары айыл чарбасынын узак мөөнөттөгү туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу багытында инновациялык ишмердүүлүктүн уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүү жана ишке ашыруу боюнча илимий-методикалык жоболорун негиздөө жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу эсептелет.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы төмөнкүлөр:

- айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүү түшүнүгү агрардык сектордун өнүгүү өзгөчөлүктөрүнүн негизинде илимий теориялык жактан жалпыланды жана такталды;

- инновациялык өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизмдерин түзүү, ыңгайлаштыруу жана өнүктүрүү боюнча чет өлкөлөрдүн тажрыйбаларынын артыкчылыктуу жактарын Кыргыз Республикасынын айыл чарбасында колдонуу негизделди;

- республиканын аймактарында экспортко багытталган жана импорттун ордун алмаштыруучу өндүрүштү активдештирүү үчүн айыл чарбасындагы инновацияларды мамлекеттик колдоонун, инновациялык саясатты калыптандыруунун, стимулдаштыруунун жана ишке ашыруунун методологиялык негиздери жана механизмдери аныкталды;

- Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын ички жана ЕАЭБ рыногунда атаандаштык артыкчылыктарын камсыздоо багытында тармактагы инновациялардын тенденциялары жана инновациялык потенциалдын деңгээли аныкталды;

- өлкөнүн аймагында айыл чарбасынын жана агрардык өндүрүштүн туруктуу өнүгүүсүн камсыздоо максатында кластердик негизде уюштурууну өркүндөтүү негизделди;

- 1) айыл чарба адистерин окутуу жана кайра даярдоо боюнча “Агрардык инновациялар окуу борбору” автордук долбоору жана 2) айыл чарба өсүмдүктөрүнүн жаңы сортторунун жана малдын породаларынын генетикалык мүнөздөмөлөрү менен камсызоочу “Улуттук маалымат” тутуму сунушталды;

- айыл чарба тармагындагы инновациялык саясатты ишке ашыруу жана анын инвестициялык ресурстарга, ошондой эле финансы-каржылык салымдарга муктаждыгын аныктоо максатында экономикалык-математикалык ыкмаларды колдонуу менен айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн божомолу сунушталды;

- агрардык экономикада мамлекеттик саясатты ишке ашыруунун жана айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн ишкердик активдүүлүгүн колдоонун натыйжалуу механизмдеринин бири катары «Айыл чарбасында инновациялык кластердик саясаттын аймактык модели» иштеп чыгылды;

- айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн уюштуруу-экономикалык механизмдин жакшыртуу максатында айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүү стратегиясы иштелип чыгып, илимдин жетишкендиктерин жана алдыңкы инновациялык процесстерди өндүрүшкө киргизүү жолдору аныкталды.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөнүн жыйынтыктарын практикалык колдонуу жагы КРдин Айыл чарба министрлиги (2022-жылдын 10-мартындагы акт); КРдин Президентинин Ош облусундагы ыйгарым укуктуу өкүлчүлүгү (2021-жылдын 24-декабрындагы акт), Ош облусунун Кара-Суу районундагы Таширов атындагы өндүрүштүк-үрөөнчүлүк кооперативи (2022-жылдын 10-февралындагы акт) тарабынан берилген актылар менен тастыкталган.

Теориялык-методологиялык изилдөөлөр, иштелип чыккан тыянактар жана ошондой эле диссертациянын жыйынтыктары жогорку окуу жайларында “Айыл чарбасынын экономикасы”, “Инвестициялар жана инновациялар”, «Логистика», “Тармактардын экономикасы”, ж.б. предметтерди окутууда, магистрлердин, аспиранттардын, докторанттардын диссертациялык иштеринде жана окуу-методикалык басылмаларды даярдоодо пайдаланууга болот. Ошондой эле диссертациялык эмгекте берилген тажрыйбалык сунуштарды Кыргыз Республикасынын кызыкдар мамлекеттик башкаруу органдары тарабынан айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүү боюнча тиешелүү документтерди жана программаларды иштеп чыгууда колдонууга болот.

Диссертациялык изилдөөнүн экономикалык мааниси. Диссертацияда алынган илимий натыйжалар жана алардын негизинде иштелип чыккан теориялык жана практикалык сунуштар диссертациялык изилдөөнүн экономикалык маанисин толуктап, айыл чарбасынын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылып, анын натыйжалуулугун жана инновациялык өнүгүүсүн арттырат. Жалпысынан алганда айыл чарба тармагында рыноктук талаптарга керектүү болгон тутумдар түзүлүп, анын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатат, азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу менен бирге эл аралык

стандарттарга ылайык айыл чарба өндүрүмүн чет өлкөлөргө экспортоого жана калкты жумуш орундары менен камсыз кылууга шарт түзүлөт.

Диссертацияда сунушталган “2023-2035-ж.ж. КРнын айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн стратегиясы” тармактын учурдагы жана келечектүү экономикалык өнүгүүсүнө таасир этүүчү негизги факторлорду аныктоого жана кыска мөөнөттөргө иш пландарды түзүүдө алардын таасирин тагыраак божомолдоого мүмкүндүк берет.

Диссертациялык изилдөөнүн коргоого алынып чыгуучу негизги жоболору:

– айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн теориялык жана методологиялык жактан негизделген мүнөздөмөсү, такталган “агрардык инновация”, “айыл чарбасындагы инновациялык ишмердүүлүк”, “инновациялык ишмердүүлүктүн уюштуруу-экономикалык механизми” түшүнүктөрү;

– айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизмдин калыптандыруу, адаптациялоо жана өркүндөтүү боюнча жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдүн тажрыйбасын жалпылоонун жана иликтөөнүн негизинде аныкталган ата мекендик агрардык секторду өнүктүрүүнүн артыкчылыктары;

– республиканын региондорунда инновацияларды кийирүүгө мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн, инновациялык саясатты калыптандыруунун, экспортко багытталган жана импорттун ордун алмаштыруучу өндүрүштү активдештирүү үчүн илимий-техникалык прогресстин жетишкендиктерин кийирүүнүн жана ага шыктандыруунун негизделген принциптери жана механизмдери;

– азык-түлүк коопсуздугу көйгөйлөрүн чечүүдө айыл чарба субъектилеринин ички рыноктогу жана ЕАЭБ рыногундагы атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн абалына инновациялык иштөө принциптеринин таасирин баалоонун негизинде Кыргыз Республикасынын айыл чарба жана агрардык өндүрүш тармактарындагы инновациялык ишмердүүлүктүн маанилүү өнүгүү тенденциялары жана багыттары;

– инновациялык процесстин катышуучуларынын өз ара аракеттенүү, тармактын туруктуу өнүгүшүнө жетишүүдө экономикалык агенттердин инновациялык аракеттерин активдештирүү жана координациялоо жана алардын натыйжалуулугун жогорулатуу механизми катары Кыргыз Республикасынын агрардык секторун инновациялык өнүктүрүүнүн алкагында инфраструктуралык системаны өнүктүрүүнүн кластердик негиздерин өркүндөтүүнүн негизделген концептуалдык жоболору;

– айыл чарба субъектилерин компетенттүү кадрлар жана өсүмдүктөрдүн, мөмө-жемиштердин, жашылчалардын жаңы сортторунун жана малдын породаларынын мүнөздөмөлөрү тууралуу инновациялык маалымат менен камсыз кылуу маселелерин чечүүгө багытталган «Агрардык инновациялар окуу борбору» автордук долбоору жана «Улуттук маалымат» системасы;

– инновациялык саясаттын инвестициялык ресурстарды тартууга, каржы-насыялык камсыздоого жана өндүрүштүн көлөмдөрүн көбөйтүүгө тийгизген таасиринин деңгээлин аныктоо үчүн жасалган Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын 2035-жылга чейин инновациялык өнүктүрүүнүн божомолу;

– айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн жана ата мекендик айыл чарба өндүрүүчүлөрүнө колдоо көрсөтүүнүн көздөгөн деңгээлине жетүү максатында сунушталган «Айыл чарбасынын инновациялык кластердик саясатынын аймактык модели»;

– инновациялык долбоорлорду иштеп чыгууда жана ишке ашырууда катышуучулардын аракеттерин координациялоо жолу менен тармактын уюштуруу-экономикалык механизмин оптималдаштыруунун негизги багыттарын камтыган КРнын айыл чарбасын 2035-жылга чейинки инновациялык өнүктүрүүнүн стратегиясы.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Автор айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн теориялык-методологиялык жоболорун жалпылап бир нукка салып, аны кыйла тереңдетип талдап, өлкөнүн бул тармагынын уюштуруу-экономикалык механизмин ишке ашыруу маселелеринин абалын изилдеп, интеграция шартында өркүндөтүү жолдорун аныктап, узак мөөнөттүү инновациялык өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыкты. Айыл чарба өндүрүүчүлөрү менен байланышкан башка тараптардын ортосундагы экономикалык өз ара мамилелерди жакшыртуу жолдору, өлкөдө жана аймактарда бул тармактын натыйжалуулугун жогорулатуу максатында заманбап инновациялык кластерлерди түзүү сунушталды.

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжаларынын ишенимдүүлүгү статистикалык маалыматтардын, о.э. изилдөө учурундагы айыл чарба тармактарынан алынган практикалык материалдардын ишенимдүүлүгүнө жана пайдаланылган изилдөө ыкмаларынын тууралыгына жана тактыгына негизделет.

Изилдөөчү Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн, Айыл чарба министрлигинин жана Агахан фондунун долбоорлорунда эксперт-тренер болуп иш алып барып айыл чарбасындагы көйгөйлөрдү изилдеп чыгып, алынган материалдарды диссертациялык иште пайдалануу менен сунуштарды иштеп чыкты.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Диссертациялык ишти даярдоонун жүрүшүндө түрдүү илимий журналдарда 22 илимий макала басылып жарык көргөн. Автордун диссертациялык изилдөөсүнүн негизинде чыгарылган жыйынтыктары боюнча бир катар эл аралык, республикалык жана аймактык илимий-практикалык конференцияларда, экономикалык форумдарда, семинарларда баяндамалар жасалган: «Евразиялык экономикалык интеграция шартында улуттук эсеп жана аудит системасынын өнүгүүсүнүн көйгөйлөрү жана перспективасы» (Чолпон-Ата ш., 8-10-июль 2012-жыл); «Азыркы коомдун социалдык көйгөйлөрү: пайда болуу себептери жана аларды чечүү жолдору» (Жалал-Абад ш., ЭЖИУ, 12-13-июнь 2013-жыл); «Илим, билимдин өнүгүшүнүн жана ЖОЖдордун интеграцияланышынын актуалдуу көйгөйлөрү» (ОшКООУ, 21-май 2015-жыл); “Ааламдашуунун азыркы шарттарындагы илим жана

билимдин ролу” (ОшМУ, 2015-жыл); «Евразиялык экономикалык интеграциянын тенденциялары: көйгөйлөрү, чындыктары жана перспективалары» (ОшМУ, 25-ноябрь 2016-жыл); “Түрк дүйнөсүндөгү илимий изилдөөлөр” (Жалал-Абад ш., ЭЖИУ, 12-июнь 2016-жыл); «Борбордук Азия өлкөлөрүндө эсеп жана аудит системасынын интеграция жана координацияланышынын заманбап көйгөйлөрү» (Бишкек ш., КРСУ, 30-сентябрь 2017-жыл); «ЕАЭБ шартында ишкердүүлүктү өнүктүрүүнүн социалдык-экономикалык көйгөйлөрү» (Бишкек ш., КЭУ, 20-21-октябрь 2017-жыл); “Илимий изилдөөлөр: илимдеги, билим берүү жана технологиялардагы заманбап инновациялар” (Жалал-Абад ш., К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ, 12-13-май 2018-жыл); “Жаңы маалыматтык революциянын экономикалык-техникалык платформасы” (Баткен ш., БатМУ, 28-июнь 2018-жыл); “Региондук экономикага - региондук илим” (Жалал-Абад ш., К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ, 26-октябрь 2018-жыл); «Эсеп жана аудитти санариптик экономиканын шартында жакшыртуу» (Бишкек ш., КЭУ, 16-ноябрь 2018-жыл); «Аймактык өнүгүүнүн вектору: абалы жана келечеги»(Бишкек ш., КУУ, 17-май 2019-жыл); “Учурдагы Кыргызстандын экономикасы: көйгөйлөр жана өнүгүүсүнүн келечеги”(Бишкек ш., КЭУ, 19-сентябрь 2019-жыл); “Санариптик экономиканын бухгалтер кесибинин трансформациялоого тийгизген таасири: чакырыктар жана келечеги”(Бишкек ш., КУАУ, 5-апрель 2021-жыл); “Логистикалык борборлор: айыл-чарбасын өнүктүрүүнүн кыймылдаткычы” (Бишкек ш., КМТУ, 6-апрель 2021-жыл); “Көз карандысыз Кыргызстан: өткөн мезгили, учурда жана келечеги” (ОшТУ, 25-ноябрь 2021-жыл); “Инновациялык тренддер: социалдык-экономикалык өнүгүү, заманбап билим берүү жана илим” (Жалал-Абад ш., К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ, 12-май 2022-жыл).

Жарыяланган материалдар диссертациялык изилдөөнү толугу менен чагылдырат.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда толук жарыяланышы. Диссертациялык иштин негизги жоболору тандалып алынган тема боюнча жалпы көлөмү 8,2 басма табактан ашык көлөмдөгү 22 илимий макалада чагылдырылган, алар КРдин, КМШнын жана чет өлкөлүк басылмаларда жарыяланган. Алардын ичинен 8 макала КРдин УАК сунуштаган жана илимий шилтеме берүү индексинин маалыматтар базасына кирген басылмаларда, 9 макала чет өлкөлүк РИНЦ, 1 макала СКОПУС тутумуна кирген басылмаларда жарыяланган. Басылмалар боюнча жалпы көрсөткүч 502 баллды түзөт.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, беш бөлүмдөн, тыянактан жана практикалык сунуштардан, 186 түрдүү аталыштагы пайдаланылган адабияттардын тизмесинен, 9 тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү 277 бетти түзөт, анын ичинде, 18 таблицаны, 15 сүрөттү камтыйт.

ИЗИЛДӨӨ ИШИНИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациянын темасынын актуалдуулугу, приоритеттүү илимий багыттар жана программалар менен байланышы, максаты жана маселелери негизделди, алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы аныкталды, алынган жыйынтыктардын практикалык жана экономикалык маанилүүлүгү ачып берилди, коргоого алып чыгуучу негизги жоболор аныкталды жана диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын негизги жоболору сунушталды.

“Айыл чарбасында инновациялык ишмердүүлүктү уюштуруунун илимий-теориялык негиздери” атуу биринчи бапта инновациянын экономикалык категория катары маңызы, айыл чарба субъекттеринин инновациялык активдүүлүгү атаандаштык жөндөмдүүлүктүн фактору катары жана айыл чарбасында инновациялык процесстерди иш жүзүнө ашыруу боюнча чет өлкөлөрдүн тажрыйбасы каралган.

Дүйнөлүк илимде инновация боюнча изилдөөлөргө Шотландия, АКШ, Англия, Швеция, Австрия өлкөлөрүнүн көрүнүктүү окумуштуу экономисттери Й. Шумпетер, Т. Брайан, П. Друкер, А. Клейнкнехт, Г. Менш, Б. Санто, Б. Твисс, Р. Фостер, Х. Фримандин эмгектери агроөнөр жай комплексин стратегиялык башкаруу жана инновациялык өнүгүү маселелерине арналган. Изилдөөлөрдө инновация түшүнүгү жана анын маңызы, теориясы жана концепциясы, кыймылдатуучу күчтөрү, шарттары, экономикага тийгизген таасири маселелери кеңири каралган.

«Инновация» категориясы ХХ кылымда көрүнүктүү америкалык экономист Й. Шумпетер тарабынан илимий жүгүртүүгө кирген. 1939-жылы «Экономикалык циклдер» аталышындагы илимий монографиясында инновацияны технологияда жана өндүрүштү башкаруудагы өзгөрүүлөр, экономикалык кризисти жеңүүгө мүмкүндүк берген өндүрүштүк ресурстарды колдонуунун жаңы комбинациялары катары караган. Й. Шумпетер экономиканын өнүгүүсүн кризистен чыгууга өтүү, инновациянын негизинде өндүрүштүн жаңы сапаты катары чечмелеген [Шумпетер, Й. А. Теория экономического развития [Текст]: Пер.с англ/ Й. Шумпетер.: Прогресс, 1992.- 302 с.]

«Инновация» (жаңылык киргизүү) категориясы «жаңылык (новшество)» («новация») категориясына жакын, бирок маниси боюнча алар бирдей эмес. Жаңылыктарга экономиканын тиешелүү чөйрөлөрүндө фундаменталдык иштеп чыгуулардын документтештирилген жыйынтыгы кирет. Аларга ачылыштар, ойлоп табуулардын жыйынтыктары, алынган патенттер, ноу-хау ж.б.у.с. кирет. Бирок инновация (жаңылык киргизүү) болушу үчүн жаңылык практикалык түрдө колдонулууга тийиш, себеби инновация илимий-технологиялык, экономикалык, социалдык, экологиялык жана башка натыйжаны алыш үчүн жаңылыкты өздөштүрүүнүн акыркы жыйынтыгы.

Инновациялардын маанисин изилдөөдө олуттуу салымды көрүнүктүү советтик окумуштуу Н. Д. Кондратьев кошкон, б.а. ал узактыгы 50-60 жылга созулган чоң экономикалык циклдардын теориясын сунуштап, конъюнктуранын циклдар моделин иштеп чыккан. Анын теориясына ылайык

өнүгүүнүн жаңы циклына өтүү техникалык прогресс менен байланышкан, бир далай техникалык ойлоп табуулар жана ачуулар, өндүрүш техникасынын жана алмашуунун терең өзгөрүүсү менен мүнөздөлөт [Кондратьев, Н. Д. *Мировое хозяйство и его конъюнктуры во время и после войны [Текст] / Н. Д. Кондратьев. - Вологда: Вологодское областное отделение Госиздата, 1922.- 23 б.*]. Ошондуктан, Н. Д. Кондратьевдин көз карашы боюнча, коомду экономикалык кайра түзүүдө илимий-техникалык новациялар чоң мааниге ээ.

Азыркы дүйнөлүк экономикада «инновация» түшүнүгү эл аралык стандартташтыруу жана унификациялоо процесстери менен тыгыз байланышкан. Өзгөчө Экономикалык кызматташтык жана өнүгүү уюму тарабынан инновация жана инновациялык ишмердүүлүк областтарында методологиялык жана илимий концептуалдык стандарттарды камтыган бир канча документтер иштелип чыккан, алардын негизгилеринен болуп «Фраскати колдонмосу - изилдөөлөрдү жана эксперименталдык иштеп чыгууларды сурамжылоо үчүн стандарттык практика» [Frascati Manual. Proposed Standard Practice for Surveys on Research and Experimental Development. 2002. P. 30. DOI:10.1787/9789264199040-en.] жана «Осло колдонмосу - инновация боюнча маалыматтарды чогултуу жана талдоо боюнча сунуштар» эсептелишет [Oslo Manual. Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data, 3rd Edition. 10 Nov 2005. P. 162. DOI:10.1787/9789264013100-en].

Э.и.д., академик Т.К.Койчүевдин белгилөөсүнө караганда “Инновация – белгилүү бир коомдук керектөөнү мыкты канаттандыруунун негизинде ишкананын натыйжалуулугун жогорулатуу максатында анын ишмердүүлүгүнө кийирилген жаңылык. Белгилеп кетүүчү нерсе, натыйжалуулук деп жаңылыкты кийирүүдөн күтүлүүчү белгилүү бир экономикалык, өндүрүштүк, социалдык, экологиялык жана башка натыйжаларды түшүнүү керек” [Койчүев Т. К. *На пути инновационной модели развития [Текст] / Т. К. Койчүев. - Реформа, №7. – Бишкек, 2012. – С.67-71.*].

Э.и.д., профессор М.Ш.Мусакожоевдин көз карашы боюнча: «Инновациялык ишмердүүлүк – идеяларды (көбүнчө илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктары жана башка илимий-техникалык жетишүүнүн иштеп чыгуулары) жаңы же рынокко кийирилген, өркүндөтүлгөн продуктуга, жаңы же практикалык ишмердүүлүктө колдонулган, же социалдык кызмат көрсөтүүлөрдүн жаңы жолдоруна трансформациялоо менен байланышкан ишмердүүлүктүн түрү. Инновациялык ишмердүүлүк илимий, технологиялык, уюштуруучулук, финансылык жана коммерциялык иш чаралардын комплексин түшүндүрөт, жана жалпысынан инновацияга алып келет» [Мусакожоев, Ш. М. *Инновационный потенциал. Концепция развития инновац. деят. Кыргызской Республик [Текст] / Ш. М. Мусакожоев – М : Изд. «Экономика и статистика ». -2006. – 265 с.*].

Э.и.д., профессор Т. К. Камчыбековдун көз карашы боюнча «... инновация - бул экономикалык ыктымалдыгы жогору жаңы колдонмо натыйжаны алуу үчүн максаттуу, интенсивдүү процесс. Инновация - бул белгилүү бир чөйрөдөгү иш-аракеттердин натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн адам акылынын жетишкендиктерин (ачылыштар, ойлоп табуулар, илимий жана долбоордук иштеп чыгуулар ж.б.) пайдалануу. [Камчыбеков, Т. К. *Роль государства*

в обеспечении благоприятного инвестиционного климата [Текст]: / Т. К. Камчыбеков, Б. Р. Мустафакулова // Вестник КЭУ им.М.Рыскулбекова - 2016. - № 4. - С.168-173.].

Айыл чарбасында инновациялык процесстерди өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизми, биздин оюбузча, бул тармакта илимий-техникалык прогрессти камсыз кылуучу инновациялык ишмердүүлүктү ишке ашыруунун формаларынын, ыкмаларынын, стимулдарынын, каражаттарынын жана рычагдарынын жыйындысы.

Уюштуруу-экономикалык механизмде илимий-изилдөө иштерин пландаштырууну жана уюштурууну, илимий-техникалык чөйрөдө ишкердикти өнүктүрүүнү, инновацияларды жайылтууну жана аларды өндүрүштө колдонууну камтыган уюштуруу блогу жана инновацияларды жараткан жана өздөштүргөн уюмдарды каржылоо жана насыялоо, салык салуу жана камсыздандыруу; инновациялык процессти стимулдаштыруу; илимий-техникалык өндүрүмгө баа түзүү, илимий-изилдөө жана тажрыйба-конструктордук иштерди, инновациялык долбоорлорду ишке ашыруу боюнча экономикалык блок камтылат.

Ошентип, инновация, инновациялык ишмердүүлүк, инновациялык өндүрүм, инновациялык долбоор түшүнүктөрү инновациялык процесстин ар кандай баскычтарын бирдиктүү, үзгүлтүксүз иштеген механизмге интеграциялоочу илимий парадигманын негизги аныктамаларынан болуп саналышат.

Муну менен бирге эл чарбасынын белгилүү бир тармагында инновациялык чөйрөнүн калыптанышын аныктоочу белгилерге мүнөздөмө берилди, айыл чарбасында инновациялык ишмердүүлүктү өздөштүрүүнүн өзгөчөлүктөрү талданды, бул биздин изилдөөнүн негизги маселеси болуп эсептелет.

Инновациялык процессти баскычтарга бөлүштүрүү шарттуу жана анын уюштурулушуна эмес, процесстин өзүнө тиешелүү. Эгерде бул процессти анын уюштуруу көз карашынан карай турган болсок, анда этаптардан тышкары, инновациялык иштин уюштуруу блокторун бөлүп көрсөтүү керек. Уюштуруу жагынан, айыл чарбасындагы инновациялык ишмердүүлүк бири-бири менен байланышкан 4 негизги блокко бөлүнүп каралат (1.1- сүрөт).

Маалыматтык-кенеш берүү кызматтары	Маалыматтык-консультациялык ишмердүүлүк (инновацияларды жайылтууга көмөктөшүү)
Айыл чарба өндүрүшү	Айыл чарба товар өндүрүүчүлөрү. Инновацияларды өздөштүрүү жана ишке кийрүү

1.1-сүрөт. Айыл чарбасында инновациялык ишмердүүлүктү уюштуруунун схемасы *Булак: автор тарабынан түзүлгөн*

Инновациялык ишмердүүлүктү башкаруу блогундагы айыл чарба өндүрүшүн башкаруу КРнын айыл чарба министрлиги, ал эми илимий-техникалык ишмердүүлүк, анын ичинде инновациялык иш аракеттер тармактын илимий-изилдөө институттары тарабынан жүргүзүлөт.

Тажрыйба көрсөткөндөй, функциянын так аткарылышы тармакта инновациялык ишмердүүлүктүн натыйжалуулугун негиздейт. Ошол эле учурда, инновациялык процессти башкаруу үчүн негиз болуп катышуучулардын функцияларын жана ыйгарым укуктарын мамлекеттик жана регионалдык деңгээлде так ажыратуу саналат, алардын ичинен негизгилери айыл чарба тармагын керектүү каражаттар менен камсыздоо жана өндүрүштө колдонуу үчүн натыйжалуу инновациялардын агымын түзүү болуп эсептелет.

Агрардык илимде туруктуу негизде фундаменталдык жана прикладдык изилдөөлөрдү жүргүзүү максаттуу. Ата мекендик айыл чарба илиминде, ушул сыяктуу изилдөөлөрдү жүргүзгөн өлкөлөр менен өз ара байланышты күчөтүү жана ошону менен жогорку деңгээлдеги техникалык, технологиялык, уюштуруучулук-экономикалык жана башка билимдердин жогорку деңгээли камсыздалышы керек.

АКШда жана Европанын көптөгөн өлкөлөрүндө (Нидерланды, Дания, Германия, Англия ж.б.) инновацияларды өнүктүрүүдөгү көп жылдык тажрыйба Кыргызстандын айыл чарбасы үчүн абдан актуалдуу болуп саналат.

Батыш өлкөлөрүнүн тажрыйбасы көрсөткөндөй биздин өлкө үчүн айыл чарбасындагы инновациялык ишмердүүлүк боюнча мамлекеттин практика жүзүндөгү иши жана жүргүзгөн саясаты, приоритеттүү багыттарды бөлүп көрсөтүү, каржылоо маселелери, уюштурулган технопарктер, мамлекет тарабынан түзүлгөн жагымдуу шарттар, инновациялык активдүүлүктү стимулдаштыруу, жаңы технологияларды түзүүдөгү салымга салык жеңилдиктери ж.б. үлгү боло алат жана аларды колдонуу менен бул тармакта ийгиликтерге жетүүгө аракет кылуу зарыл.

Белгилей кетчү нерсе, мамлекет жогорудагы айтылгандарда уюштуруучулук жана жөнгө салуучулук ролду камтуу менен өзүнүн илимий-техникалык программаларын жетекчиликке алып инновациялык өндүрүмдүн буйрутмачысы жана керектөөчүсү катары катышат.

Жакынкы чет өлкөлөрдөн Казакстандын жана Өзбекстандын мисалында келтирилген тажрыйбалар айыл чарбасындагы инновациялык ишмердүүлүктүн уюштуруу-экономикалык механизмдерин түптөөдө мамлекет негизги демилгечи болушу зарыл экендигин айгинелеп турат.

“Айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн методологиялык жоболору” аттуу экинчи бапта айыл чарбасында мамлекеттик инновациялык саясатты калыптандыруу; айыл чарбасында илимий-техникалык прогресстин жетишкендиктерин кийирүүнүн илимий-методологиялык ыкмаларын жана механизмдерин жана өнүккөн чет өлкөлөрдүн бул багыттагы тажрыйбаларын айыл чарбасында ишке ашырууга арналган.

Изилдөөнүн предмети катары айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизми эсептелет.

Изилдөөнүн объектиси болуп Кыргыз Республикасынын айыл чарба өндүрүшү эсептелет.

Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негиздери болуп чет өлкөлүк жана ата мекендик окумуштуулардын айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүү боюнча илимий эмгектери; маалыматтык, эмпирикалык жана укуктук-нормативдик негиздер болуп КРнын мыйзамдык жана нормативдик актылары жана өкмөттүн токтомдору, КРнын Улуттук статистика комитетинин, Экономика жана коммерция министрлигинин жана Айыл чарба министрлигинин маалыматтары, ата мекендик жана чет өлкөлүк илимий жана мезгилдүү басылмаларда, интернет булактарында жарыяланган материалдар эсептелди.

Изилдөө ыкмалары. Диссертациялык изилдөөдө чечилүүчү маселелерге карата экономикалык-статистикалык, экономикалык-математикалык, монографиялык, системалык жана ситуациялык анализдөө, салыштыруу-аналитикалык, эсептик-конструктивдик, божомолдоо ыкмалары колдонулду.

Рынок экономикасы өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасы көрсөткөндөй, агрардык саясатты негиздөө жана иш жүзүнө ашырууда, анын маанилүү багыты катары инновациялык саясаттын мааниси жана учурда аны түптөө жана практикада колдонуу зарылдыгын жогорулатууда турат.

Айыл чарбасындагы мамлекеттик инновациялык саясат өлкөнүн айыл чарбасын өнүктүрүү программасынын негизги бөлүгү катары Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлиги тарабынан түзүлүп Министрлер кабинетин тарабынан бекилиши керек.

Агроөнөр жай секторунда инновациялык саясатты ишке ашырууда айыл чарба субъекттерин финансылык жактан колдоо, алардын төлөө жөндөмдүүлүгүн жана инновацияларды жана аларды өнүктүрүү үчүн зарыл болгон ресурстарды алуу мүмкүнчүлүгүн жогорулатуу маанилүү.

Айыл чарбасынын инновациялык ишмердүүлүгүн мамлекеттик колдоо түз, б.а. чарбалык субъекттерди даректик колдоо жана атайын уюштурулган инфраструктураны өнүктүрүү аркылуу жүргүзүлүүсү мүмкүн.

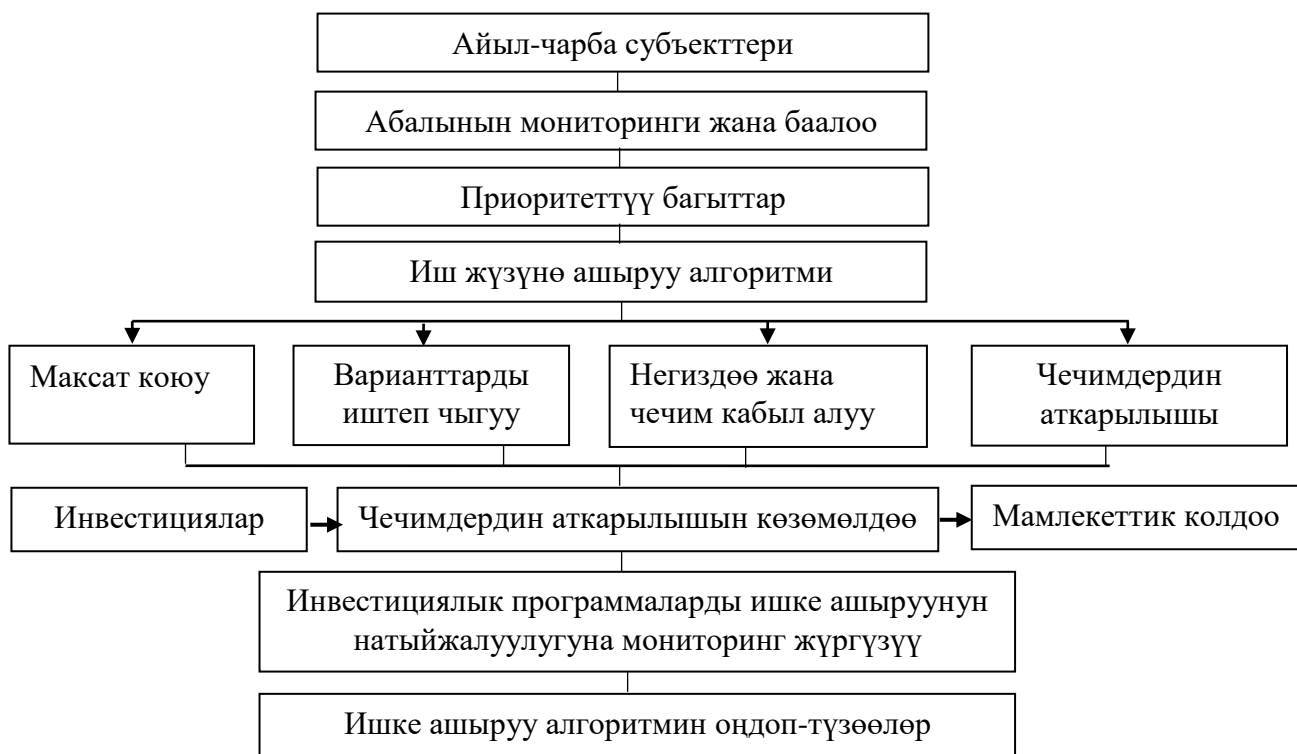
Ал үчүн төмөнкү иш чараларды аткаруу зарыл болуп саналат:

- айыл чарбасын финансылык колдоонун формаларын кенейтүү: насыялар боюнча пайыздык ставканы субсидиялоонун көлөмүн көбөйтүү, лизингди өнүктүрүү;
- товардык биржалардын, сатуу жана керек-жарак кооперативдердин, бирикмелердин жана айыл-чарба өндүрүүчүлөр ассоциацияларынын ченемдик-укуктук базасын камсыз кылуу;

- айыл чарба өндүрүмүнүн кыймыл жолунда административдик тоскоолдуктарды жоюу;
- айыл чарба субъекттеринин ишмердүүлүгүн маалыматтык камсыздоо системасын мындан ары өнүктүрүү;
- масштабдуу мамлекеттик колдоого шартталган ата-мекендик товар өндүрүүчүлөр менен айыл чарба өндүрүмдөрүн импорттоочулардын атаандаштык позицияларындагы айырмачылыктарды оңдоо үчүн бажылык-тарифтик жөнгө салуу иштерин колдонуу;
- прогрессивдүү технологияларды колдонуу менен аткарылган айыл чарба техникалар паркын жана тажрыйбалык иштердин көлөмүн көбөйтүү;
- инновациялык, инвестициялык жана илимий-техникалык ишмердүүлүк боюнча кадрларды даярдоо жана кайра даярдоо;
- илимий-изилдөө уюмдарынын активдүүлүгүн стимулдаштыруу менен өлкөнүн айыл чарба субъекттеринде заманбап технологияларды кийирүү.

Мамлекеттик, аймактык жана ички чарбалык деңгээлдерде келечектүү инновациялык долбоорлорду кийирүү агардык ишканалардын экономикалык, каржылык жана социалдык туруктуулугун бир далай жогорулатууга жөндөмдүү.

Бул багытта айтылган жоболорду бир нукка салуу максатында айыл чарбасында инновациялык процесстерди калыптандыруунун жана башкаруунун моделин сунуштайбыз, аны төмөндөгүдөй түрдө чагылдырууга болот (2.1 - сүрөт).

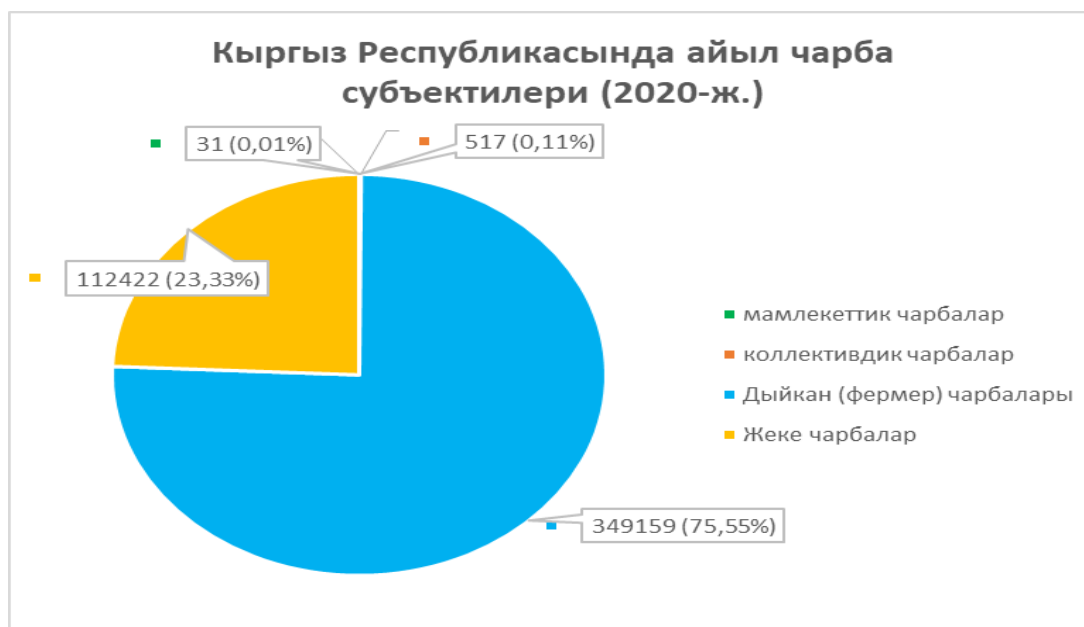
2.1 - сүрөт. Айыл чарбасында инновациялык процесстерди калыптандыруунун модели *Булак: автор тарабынан түзүлгөн*

Айыл чарбасында инновациялык ишмердүүлүктү камсыз кылуу үчүн дүйнөлүк өнүккөн өлкөлөрдүн методикалык ыкмаларын жана тажрыйбаларын колдонуу агрардык экономиканын туруктуу өсүшүнө шарт түзөт. Алсак, айыл чарбасында инновациялык процесстерди иш жүзүнө ашыруу боюнча алыскы жана жакынкы чет өлкөлөрдүн ыкмаларын жана тажрыйбаларын иш жүзүндө колдонуу менен Кыргызстандагы айыл чарбанын материалдык-техникалык жаңылануусу бир кыйла жогорулатып жатканын байкасак болот.

Биздин оюбузча рыноктук шарттарда айыл чарбасын уюштурууда илимде калыптанган теориялык жана методикалык түрдүү жетишкендиктерди колдонуп инновациялык ишмердүүлүктүн уюштуруу-экономикалык механизмдерин иштеп чыгуунун негизинде агрардык экономиканын туруктуу өнүгүүсүн камсыздоо негизги максат болуп саналат.

Изилдөөдөгү **“Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын инновациялык ишмердүүлүгүнүн абалы жана диагностикасы”** - үчүнчү бапта Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын инновациялык ишмердүүлүгүнүн абалы жана өнүгүү тенденциясы; илимий иштеп чыгууларды өндүрүшкө киргизүүдө учурдагы билимди жайылтуу тутумун талдоо жана атаандаштык шартында айыл чарбасын өнүктүрүүнүн инновациялык багыттарын калыптандыруудагы илимий мамилелер каралды.

Кыргыз Республикасында рыноктук мамилеге өтүүдө, агрардык жана жер реформасынын жыйынтыгында жаңы түзүлгөн фермердик (дыйкан) чарбалары көбөйүп, ири мамлекеттик, коллективдик чарбалардын саны жана жер аянттары кескин кыскарган (3.1 - сүрөт).

3.1- сүрөт. КРнын айыл чарбасынын структурасы, 2020-ж.

3.1-сүрөттөн көрүнүп тургандай, 2020-жылы дыйкан (фермердик) чарбалардын үлүшү тармактын түзүмүндө 75,6 % ды түзүп, айыл чарба өндүрүшүндө негизги орунду ээлейт. Аларга майда товардык өндүрүш жана туруксуздук мүнөздүү болуп, бул фактор тармакта инновациялык

механизмдерди уюштурууга жана ишке ашырууга жана о.э. инвестициялык ресурстарды тартууга жолтоо болууда. Ошондуктан айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн бирикмелерин жана ассоциацияларын түзүү иштерин активдештирүү зарыл деп эсептейбиз. Ирилештирүү жолу менен түзүлгөн субъекттерде гана агротехникалык, ветеринардык-зоотехникалык эрежелерди толук колдонуу жана инновациялык иш аракеттерди толук кандуу жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк жаралат.

Изилдөө көрсөткөндөй, 90-жылдардын биринчи жарымындагы айыл чарбасындагы экономикалык реформанын жыйынтыгында колхоз, совхоздор жана мамлекеттик асыл тукум, селекциялык чарбалар менчиктештирилип, айрымдары кыскарып, анын ордуна айыл чарба кооперативдери, дыйкан (фермер) чарбалар жана дагы рыноктук мамиледеги чарба субъектилери түзүлгөн.

3.1- таблица. Кыргыз Республикасында айыл чарба субъектилеринин өсүү динамикасы (жылдын аягына карата бирдик жана % үлүшү менен)

Айыл чарба субъектилери	1992- жс.	2005- жс.	2010- жс.	2015- жс.	2017- жс.	2018- жс.	2019- жс.	2020- жс.
Баары, анын ичинен	9294 100,0	302521 100,0	332170 100,0	401350 100,0	429217 100,0	440055 100,0	452803 100,0	462 129 100,0
мамлекеттик чарбалар	217 2,3	111 0,03	64 0,02	38 0,01	27 0,01	26 0,01	31 0,01	31 0,01
коллективдик чарбалар	191 2,1	1124 0,4	509 0,15	518 0,13	460 0,12	427 0,1	464 0,1	517 0,1
дыйкан (фермер) чарбалары	8695 93,6	300162 99,2	331059 99,7	400794 99,86	323245 75,3	332909 75,6	342153 75,7	349159 75,6
жеке жана көмөкчү чарбалар	191 2,1	1124 0,4	538 0,16	-	105 485 24,6	106 693 24,2	110 155 24,3	112 422 23,3

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде түзүлүп эсептелди, Стат.ежегодник КР, 1993-ж. 55-б., Кыргызстан цифраларда, 2006-ж., 2011-ж., 2016-ж., Б.-2021. – 195-б. <http://www.stat.kg/ru/publications/>.

3.1-таблицадан көрүнүп тургандай, 1992-жылы 217 мамлекеттик чарба болсо, 2020-жылы мамлекеттик асыл тукум мал чарбаларынан жана селекциялык-дыйканчылык чарбалардан 31 гана калган. Эбегейсиз көп сандагы дыйкан (фермер) чарбалар мурдагы колхоз, совхоздор тарагандан кийин түзүлдү. Жер жана агрардык реформа башталганда 1992-жылы дыйкан (фермер) чарбалар жер, мүлк үлүштөрү менен майда 8695 болсо, ал эми бул көрсөткүч 2020-жылы 462129 болду. Айыл чарба субъекттеринин ичинде жеке чарбалардын үлүшү акыркы жылдары көбөйүүдө жана бул тенденцияны ири айыл чарба субъектилерин колдоо механизмдерин тез арада иштеп чыгып ишке ашыруу аркылуу гана токтотууга мүмкүн.

Жер жана агрардык реформа башталганда 1992-жылы бардык айдоо аянты 1264,6 миң га түзгөн, ал эми 2020-жылы 1223,6 миң га калган, же болбосо 41,0 миң гектарга азайган, ошондой эле 3.2 – таблицада көрсөтүлгөндөй дан, май өсүмдүктөрү, тамеки, тоют өсүмдүктөрүнүн айдоо аянттары кыскарган.

3.2 – таблица. Кыргыз Республикасында айыл чарба өсүмдүктөрүнүн айдоо аянты (жылдын аягына карата), миң гектар

	1992-ж.	2010-ж.	2015-ж.	2016-ж.	2017-ж.	2018-ж.	2019-ж.	2020-ж.	2020-ж. % менен карата	
									1992-ж.	2010-ж.
Бардык айдоо аянты	1264,6	1145,7	1185,9	1192,4	1207,1	1214,9	1216,7	1223,6	96,8	106,8
Дан - бардыгы	576,5	625,8	576,0	558,0	547,3	553,4	554,2	573,3	99,4	91,6
Күрүч	12,7	6,6	8,6	9,9	10,7	11,4	11,3	11,9	93,7	180,3
Дан буурчак	-	42,1	57,3	56,5	58,8	61,6	62,2	62,0	-	147,3
Кара күрүч	-	0,1	0,04	0,02	0,1	0,02	0,004	0,01	-	10,0
Кант кызылчасы (фабрикалык)	6,3	8,4	5,0	11,3	17,5	16,3	14,4	8,4	133,3	100,0
Май өсүмдүктөрү	-	55,3	42,9	38,3	34,2	29,9	26,0	19,5	-	35,3
Пахта	21,5	26,7	14,3	16,6	20,6	23,0	24,4	21,7	100,9	81,3
Тамеки	20,8	4,1	0,6	0,2	0,6	0,7	0,4	0,4	1,9	9,8
Картошка	27,2	84,3	84,5	82,2	83,0	84,4	79,2	76,3	280,5	90,5
Жашылчалар	22,2	41,9	51,5	51,5	52,0	52,0	53,4	52,9	238,3	126,3
Бакча өсүмдүктөр	-	9,3	11,3	10,6	11,6	11,2	10,9	11,6	-	124,7
Тоют ж.б. өсүмдүктөр	575,9	239,9	333,1	356,4	369,7	370,1	379,4	384,8	66,8	160,4
Башка өсүмдүктөр	1,5	1,2	0,8	0,9	1,0	0,8	0,9	0,8	53,3	66,7

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде түзүлүп эсептелди, Стат.ежегодник КР, 1993-ж. 54-б., Кыргызстан цифраларда, 2011, 2016-жж., 2016-2020-жж. Б.-2021. – 203-б. <http://www.stat.kg/ru/publications/>.

Изилдөө камтыган жылдарды анализдеп карасак күрүч, кара күрүч, пахта, май өсүмдүктөрү, тамеки, тоют жана башка өсүмдүктөрдү өндүрүү өткөн жылдарга салыштырмалуу төмөндөп кеткен. Ал эми жашылчаларды өндүрүү 2020-жылы өткөн жылдарга салыштырмалуу көбөйгөн.

3.3 – таблица. Кыргыз Республикасында айыл чарба өсүмдүктөрүнүн дүң жыйымы (жылдын аягына карата), миң тонна

	2010-ж.	2012-ж.	2014-ж.	2016-ж.	2017-ж.	2018-ж.	2019-ж.	2020-ж.	2020-ж. % менен 2010-ж. карата
Бардыгы, млн.сом	59620,4	80349,3	98165,1	97803,3	108187,4	100514,8	110782,2	125749,6	210,9
Дан жана дан буурчак	1583,8	1438,3	1445,9	1860,7	1822,7	1888,94	1931,204	2007,7	126,8
Картошка	1339,4	1312,7	1320,7	1388,4	1 416,0	1 446,6	1373,8	1327,2	99,1
Жашылча	812,1	865,9	919,7	1069,3	1 086,7	1 094,9	1133,6	1131,2	139,3
Пахта	74,0	84,7	69,0	52,1	65,3	74,7	80,2	72,8	98,4
Тамеки	9,9	7,4	4,4	0,5	1,5	1,8	0,9	1,0	10,1
Кант кызылчасы	139,2	101,9	173,6	705,2	712,3	773,0	741,1	448,8	322,4
Бакча өсүмдүктөрү	157,3	193,3	200,2	237,3	259,1	249,1	245,8	261,5	166,2
Мөмө-жемиш	193,1	222,7	237,0	239,3	240,6	251,4	269,5	278,0	144,0
Жүзүм	4,5	7,9	8,5	8,6	8,6	8,8	8,9	9,3	206,6
Май	60,7	58,6	45,7	41,3	39,7	35,4	26,0	23,9	39,4

өсүмдүктөрү										
-------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Булагы: автор тарабынан түзүлүп эсептелди. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары [Электрондук ресурс]: КРнын айыл чарбасы, 2006-2010-жж., 2011-2015-жж., 2016-2020-жж. 43-44-бб. Кирүү режими: <http://www.stat.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo/>.

Таблицада көрүнүп тургандай, 2020-жылы айыл чарба өсүмдүктөрүнүн акчалай көрсөткүчтөгү дүң жыйымы 2010-жылга салыштырганда эки эседен ашык өсүп 125749,6 миллион сомду түзгөн. Жыйымдардын натуралай көрсөткүчтөгү санын өсүмдүктөр боюнча талдоонун жыйынтыгында жашылчаны, кант кызылчасын өндүрүүнүн көлөмү көбөйгөндүгү байкалды. Ал эми тамекинин (89,9 % га), май өсүмдүктөрүнүн (60,6 % га). түшүмү олуттуу азайган. Кээ бир эгиндер, мисалга картофель жана пахта боюнча дүң жыйымдын көрсөткүчтөрү мурунку жылдарга салыштырганда туруктуу сакталган.

Өлкөдө мал чарбачылыгын өнүктүрүүнүн максаты катары калкты сапаттуу азык түлүк жана кайра иштетүү ишканаларын-чийки зат менен камсыздоо саналат. Изилдөө тактагандай 1992-жылга айыл чарбасы реформалаганга чейин кой эчкилердин саны 8741,5 миң баш болсо, 2020 жылы 6278,7 миң баш болгон же 71,8 % га, үй канаттуулары 10420 миң баш болсо, 2020-жылы 6070,4 миң баш болуп 58,2 % га, чочколор 246,6 миң баш болсо, 2020-жылы 29,5 миң баш болуп дээрлик 11 эсеге кыскарган. Ошол эле мезгилде уйлардын саны жана жылкылардын өсүшү байкалат. Азыркы күндө калкыбызды сүт азыктары, картошка, жашылча менен гана физиологиялык талаптарын камсыз кылабыз. Учурда калкыбызды эт азыктары менен камсыз кылыш үчүн бул азыктардын 30 % га жакынын сырттан импорттоп алабыз. Мындай жагдайдын негизги өзөгү Кыргызстандын мал чарбасында инновациялык ишкердүүлүк талаптагыдай колдонулбай келгендигинде болууда.

3.4 – таблица. **Кыргыз Республикасында малдын жана үй канаттууларынын санынын өсүү динамикасы** (жылдын аягына карата бирдик)миң баш.

	1992-ж.	2010-ж.	2015-ж.	2016-ж.	2017-ж.	2018-ж.	2019-ж.	2020-ж.	2020-ж. % менен карата	
									1992-ж.	2010-ж.
Ири мүйүздүү мал	1122,4	1278,1	1492,5	1527,8	1575,4	1627,3	1680,7	1715,8	152,9	134,2
анын ичинен уйлар	514,7	664,3	757,4	769,9	789,8	812,6	835,3	855,0	166,1	128,7
Кой эчкилер	8741,5	5037,7	5929,5	6022,6	6077,8	6167,9	6266,7	6278,7	71,8	124,6
Жылкылар	313,0	373,0	449,6	467,2	481,3	489,7	522,6	539,6	172,4	144,7
Чочколор	246,6	61,3	82,6	50,3	51,2	51,3	34,7	29,5	12,0	48,1
Үй канаттуулары	10420	4535,8	5586,2	5673,6	5910,4	6009,7	6211,2	6070,4	58,3	133,8

Булагы: автор тарабынан түзүлүп эсептелди. КРнын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары. Стат.ежегодник КР, 1993-ж. 58-б., [Электрондук ресурс]: КРнын айыл чарбасы, 2006-2010-жж., 2011-2015-жж., 2016-2020-жж. 57-б. Кирүү режими: <http://www.stat.kg/ru/statistics/selskoe-hozyajstvo/>.

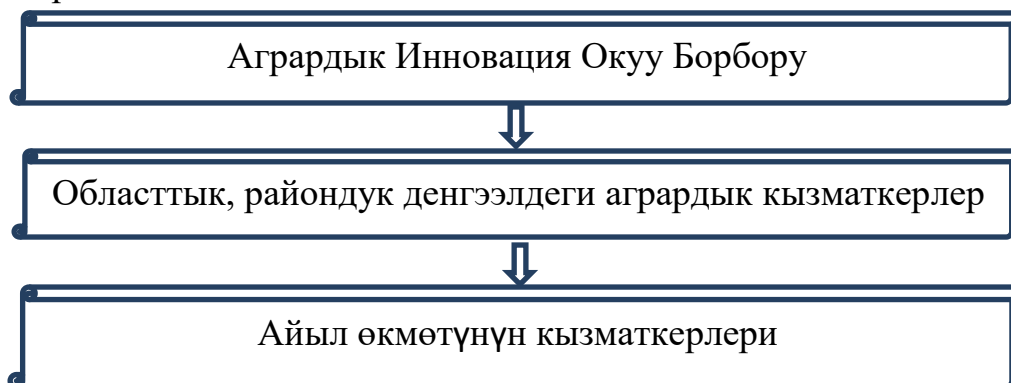
Изилдөө көрсөткөндөй, бүгүнкү күндө дыйкан, фермерлердин басымдуу көпчүлүгүнүн айыл чарба өндүрүшүн натыйжалуу жүргүзүүгө кызыгуусу абдан чоң. Биздин оюбузча, дыйкан, фермерге заманбап айыл чарба технологиялары жаатында берилген билимдин шайкеш келишин камсыз кылуу айылдык товар өндүрүүчүлөрдүн чыныгы муктаждыктарын канаттандыруу жана айыл чарбасын тездик менен туруктуу өнүктүрүү багыттарын аныктоо өкмөттүн негизги багыттары болуп саналат. Тактап айтканда Кыргызстанда илимий-инновациялык иш аракеттерди айыл чарбасында ишке ашырууга олуттуу көмөк көрсөтүүчү Агрардык инновациялар окуу борборун (АИОБ) түзүүнү сунуштайбыз.

Сунушталган “Агрардык инновациялар окуу борбору” тарабынан дыйкан, фермерге билимдерин жана тажрыйбаларын жогорулатуу максатында ата мекендик жана эл аралык эксперттерди тартуу менен төмөнкү адистештирилген программаларды сунуштоого болот:

- инновация жана инновациялык ишмердүүлүктүн маңызы, формалары жана келечеги;
- инвестициялык долбоорлорду түзүү;
- айыл чарбасы үчүн жаңы машиналардын жана жабдуулардын туруктуу экспозициялары жана демонстрациялык көчүрмөлөрү;
- асыл тукум жана селекциялык иштердин илимий жана практикалык жактарын өздөштүрүү;
- соода логистикалык борборлорун жана транспорттук логистиканы уюштуруу;
- финансылык сабаттуулукту жогорулатуу;
- республикалык жана эл аралык бизнес-консультацияларды, конференцияларды, семинарларды өткөрүү.

Биздин оюбузча “Агрардык инновациялар окуу борбору” төмөндөгү максаттарда активдүү иш алып баруусу зарыл. Айыл чарба тармактары боюнча адис-лекторлорду даярдоо схемасы 2 этапта ишке ашырылышы сунушталат(3.2-сүрөт).

Биринчи этап:

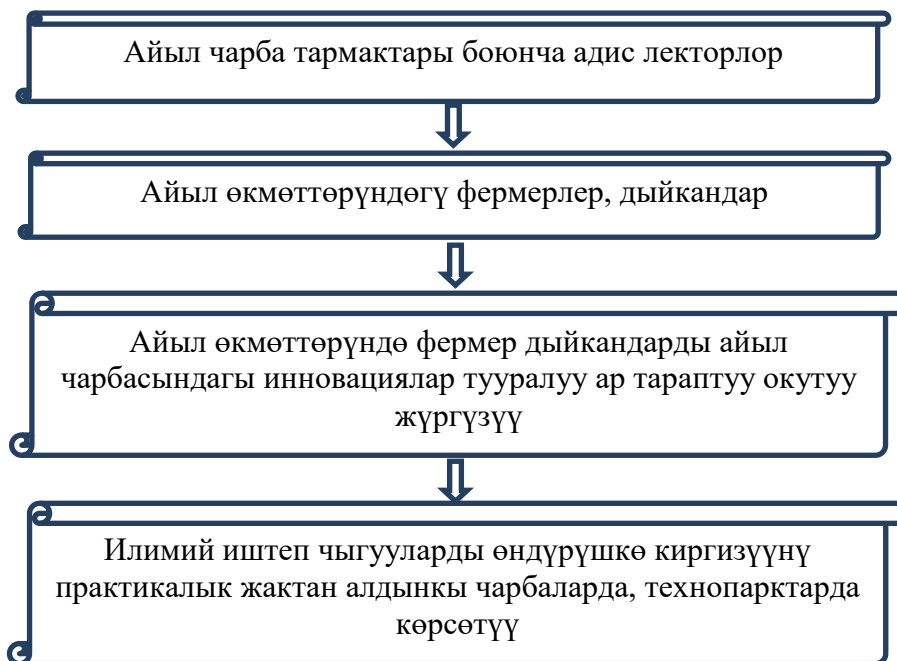

3.2- сүрөт. “Агрардык инновациялар окуу борборунда” адистерди даярдоонун 1-этабынын схемасы.

Булак: автор тарабынан түзүлгөн.

Даярдалган адис лекторлор бекитилген график боюнча бекитилген райондордо, айыл өкмөттөрүндө фермер дыйкандарга инвестицияны

натыйжалуу пайдалануу, инновация жана инновациялык ишмердүүлүктү жөнгө салуу боюнча жана аларды чарбачылыкка киргизүүнүн ыкмаларын, жолдорун окутушат жана консультация беришет (3.3 -сүрөт). Экинчи этап:

3.3 -сүрөт. “Агрардык инновациялар окуу борборунда” адистерди даярдоонун 2-этабынын схемасы.

Булак: автор тарабынан түзүлгөн.

Дыйкан фермерлерди окутуунун негизги милдети жана максаты болуп айыл чарбасынын тармактарында иштегендердин чыныгы тажрыйбасы менен акыркы инновациялык жетишкендиктерди консалидациялоо эсептелет.

Биздин көз карашыбыз боюнча илимий жактан негизделген биология, биохимия, асыл тукум селекция, генетика, микробиологиядагы жетишкендиктер, айыл чарбасында натыйжалуу биотехнологиялык сунуштар гана айыл чарба өндүрүшүнүн өсүшүн камсыздайт. Ал эми айыл чарбасында илимий-практикалык жактан негизделбеген жаңы өндүрүш жабдыктарын, шаймандарын, салттуу эмес механизациялаштырылган өндүрүш технологияларын, технологияларды дыйканчылык тутумунда өз алдынча пайдалануу жер кыртышынын физикалык-химиялык касиеттеринин начарлашына, айлана-чөйрөнүн экологиялык булганышына жана өндүрүмдүн сапатынын начарлашына алып келет.

Негизинен жаңы, жогорку технологияларды, биринчи кезекте ресурстарды үнөмдөөчү технологияларды активдүү издөө жүрүү керек. Энергиялык, материалдык, капиталдык ресурстарды эске алып, аларды үнөмдөөчү технологиялар рыногун чыңдоого өбөлгө түзгөн башкаруу тажрыйбаларын жана колдо болгон ата мекендик жана чет элдик жетишкендиктерди ишке ашыруу максатка ылайыктуу.

Илимди көп талап кылуучу технологияларды өнүктүрүүнүн стратегиялык багыты катары генетикалык жана уюлдук инженериянын заманбап ыкмаларын колдонуу аркылуу агрардык өндүрүштө, атап айтканда өсүмдүк өстүрүү, мал

чарбачылыгындагы биотехнологиялык өнүгүүлөрдү мамлекеттик колдоо болуп саналат.

Айыл чарба өндүрүшүндө экологиялык көйгөйлөрдү чечүү стратегиялык багыттардын бири болуп саналат. Биздин оюбузча Кыргыз Республикасы агрардык өлкө, географиялык, климаттык шарттар жагынан органикалык-экологиялык таза айыл чарба өндүрүмдөрүн арбын өндүрүп, калкты камсыздап, ал тургай айрым түрлөрүн чет мамлекеттерге экспортко чыгырууга толук мүмкүнчүлүгүбүз бар. Бирок аны өндүрүүдө мамлекет тарабынан илимий-инновациялык ишмердүүлүк жактан эч кандай колдоо жок, ал эми сатууга келгенде тиешелүү сертификаттардын жоктугунан көп көйгөй жаралып түшүм арзан баада сатылат. Ошентип, иш жүзүнө келгенде бизде өндүрүмдөрдүн экологиялык жактан таза экендигин аныктаган, эл аралык талаптарга жооп берген сертификат берилбейт. Ушул көйгөйгө байланыштуу көпчүлүк дыйкан фермерлер өндүрүмдөрүн жогорку баада сатыша албай чыгымдарга учурап келишет. Мына ушул маселелерди мыйзамдаштырып алуу менен аталган көйгөйдү чечсек, агрардык экономиканын өсүшүн камсыз кылып, айыл аймактарындагы жакырчылыктын деңгээлин азайтабыз. Ошондой эле эл аралык деңгээге чыгып, экологиялык таза бренди менен айыл чарба өндүрүмдөрүн сатууга мүмкүнчүлүктөр ачылат.

Бүгүнкү кезде, керектелген тоюттун органикалык заттарынын 40тан 50 % га чейинки топтолгон жаныбарлардын калдыктарын утилдештирүү боюнча эффективдүү технологиянын кээ бир иштеп чыгуулары бар. "Топурак - өсүмдүк - жаныбарлар - жаныбарлардын калдыктары - топурак" циклинде өз ара байланыш болушу керек. Генетикалык жактан жугуштуу ооруларга туруктуу асыл тукум айыл чарба жаныбарларды жаратуу, биологиялык активдүү заттарды өндүрүүчү жаныбарларды алуу айыл чарбасынын өнүгүшүнүн негизги стратегиялык багыттары болуп саналат.

Айыл чарбасында инновациялык ишмердүүлүктү арттыруунун негизинде жаңы технологиялар рыногун өнүктүрүү тутумун түзүү үчүн төмөндөгү уюштуруу экономикалык механизмдерди:

- жаңы технологияларды түзүүгө арналган программалар жана долбоорлорду мамлекеттик ресурстар аркылуу колдоо;

- улуттук коопсуздук, тамак аш коопсуздугун камсыздоо багытында жаңы технологияларды импортоого, о.э. жаңы технологияларды түзүү жана пайдаланууга тартылган чет өлкөлүк инвестицияларга көзөмөлдү жүзөгө ашыруу;

- бирдиктүү мамлекеттик илимий-техникалык саясатты түзүү жана иш жүзүнө ашыруу; жаңы технологияларды колдонуучуларга салыктардан толук бошотулганга чейин салыктык жеңилдиктерди белгилөө ж.б

- интеллектуалдык менчикти коргоону камсыздоо ж.б. иш-чараларды сунуштайбыз.

Мына ошентип, мамлекет тарабынан жаңы технологиялар багытында бирдиктүү саясатты белгилөө менен гана чектелбестен, аларды иштеп чыгуу жана колдонуу менен алек болгон ишкердик түзүмдөрүн, илимий мекемелерди, интеллектуалдык ишмердүүлүктүн эффективдүүлүгүнө жеке же юридикалык

тараптардын өзгөчө укугун иш жүзүнө ашыруу жана жаңы мыйзамдарды иштеп чыгуу сунушталат.

Белгилей кетсек, инновациядагы эң маанилүү орун мамлекетке таандык, анткени ал каржылоону жана инновациялык чөйрөдөгү артыкчылыктуу багыттарды тандоону, стратегиялык пландаштырууну, мамлекеттик буюрутмалардын предмети боло турган товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн тизмесин аныктоону камсыз кылат, инновациялык чөйрөдө турукташкан уюштуруу механизмдерин түзүүнү, инвесторлорду инновациялык долбоорлорго катышууга жагымдуу шарт түзүүнү жана ушундай долбоорлордун экспертизасын ишке ашырат.

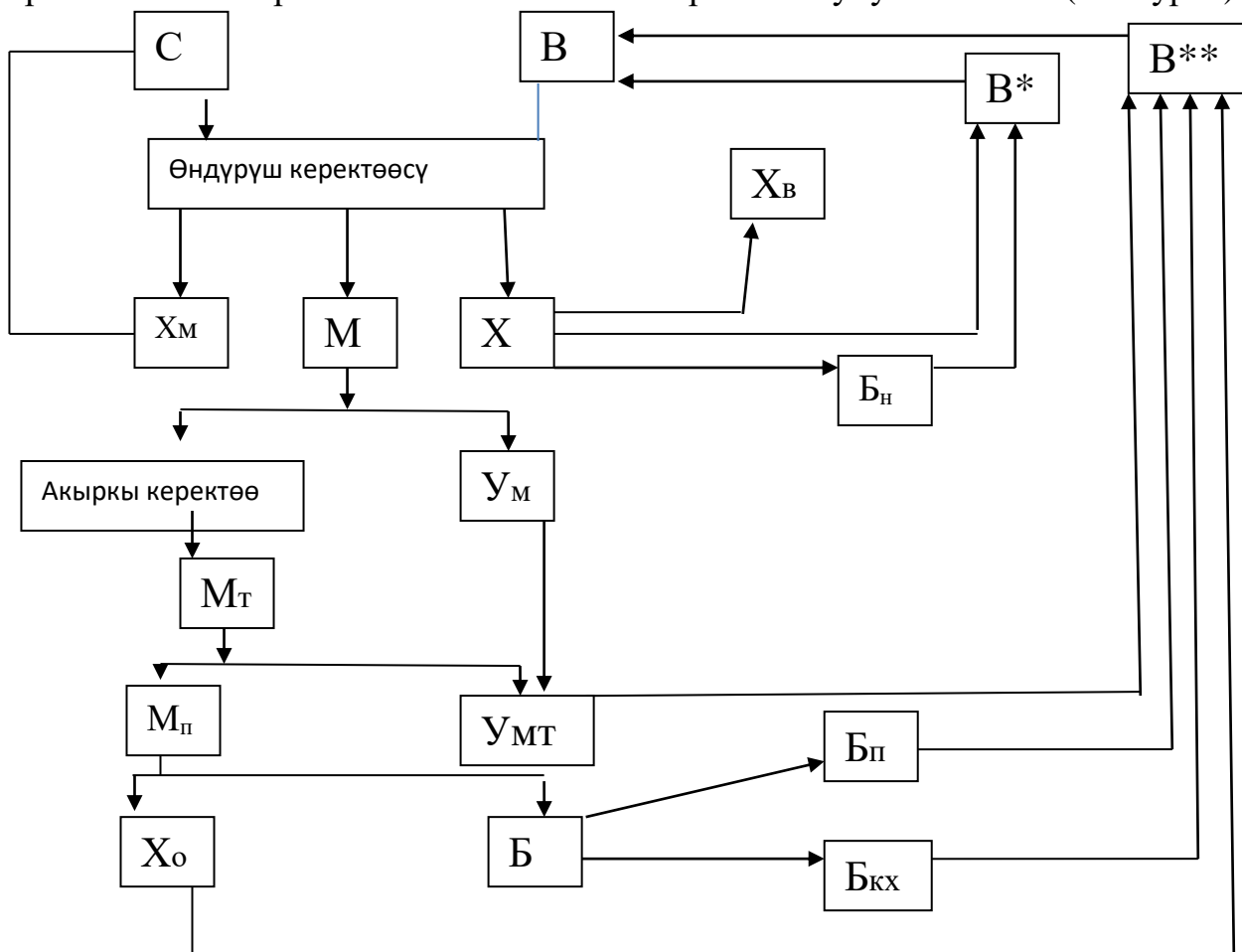
Изилдөө ишиндеги төртүнчү бапта **“Айыл-чарбасында инновациялык стратегияны иш жүзүнө ашыруунун багыттары”** айыл чарбасынын өндүрүшүнүн көйгөйлөрүн чечүүнү камсыздоодо мамлекеттин ролу; айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүдө инфраструктура тутумун түзүү жана өркүндөтүү, айыл-чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн божомолдоо жолдору каралды.

Айыл чарбасынын өндүрүшүнүн көйгөйүн чечүүдө жогорудагы баптарда негизделгендей теориялык, методикалык ыкмаларды пайдалануу, фермер дыйкандарды окутуу, жаратылыш ресурстарын талдап чыгуу, финансы булактарын аныктоо, инфраструктура тутумун түзүү жана өркүндөтүүнүн, инновациялык өнүктүрүүнүн прогнозу жана оптимизациялоо жолдорун кыска орто жана узак мөөнөттөргө өз алдынча бөлүп коюлган максаттарга жетүү зарыл.

Бул маселелердин ичинен айыл чарбасында жаңы технологияларды иштеп чыгууда, сугат суу, минералдык жер семирткичтерди, өсүмдүктөрдү зыянкечтерден жана оорулардан сактоонун химиялык каражаттары менен камсыздоодо, кооперациялык-интеграциялык түзүмдөрдү жана инфраструктура тутумун түзүүдө мамлекет эң негизги ролду ойнойт. Ошондуктан мамлекет тарабынан айыл чарбасын өнүгүүсүн тескөө, финансылык жактан жардам көрсөтүү жана айыл-чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн уюштуруу-экономикалык механизмдин толук түзүү менен калктын тамак-аш коопсуздугун камсыздап, ашкан айыл чарба товарларын башка өлкөлөргө экспортко чыгарууга жетишүү негизги приоритет катары каралышы керек.

Кыргыз Республикасынын айыл-чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн уюштуруу-экономикалык механизмдин негизги бөлүгү болуп айыл чарбасында ар тараптуу жана комплекстүү инфраструктураны түзүү, башкача айтканда санарип экономикасына байланышкан, соода логистикалык борборлорду, транспорттук жолдорду, аймактарда чакан, орто, чоң дүңүнөн сатуучу айыл чарба базарларды, кампалард, сактоочу жайларды, элеваторлор, муздаткыч түзүлүштөрдү, таңгактарды жасоочу жабдууларды жана шаймандарды ж.б. өнүктүрүүнүн тутумдарын түзүү болуп саналат. Белгилүү болгондой, өндүрүштүк объектилерди жана социалдык инфраструктураны өнүктүрүүдөгү артта калуу – “жерден столго чейин” өндүрүмдү жоготуунун негизги себеби болуп саналат.

Айыл чарбасынын көрсөткүчтөрүн божомолдоодо эске алынуучу айыл чарба чийки заттарынын кыймылынын алгоритмин сунуш кылабыз(4.1-сурот).

4.1- сурот. Айыл чарба чийки затынын кыймылдар циклинин байланыштарынын түзүмү жана схемасы.

Булак: автор тарабынан түзүлгөн

Бул жерде C – алгачкы чийки заттын массасы; X_m – чийки заттын болбой койбос (кайтарымсыз) өндүрүштүк жоготуулары; M – азык-түлүк азыктарынын акыркы чыгарылган массасы; X – баштапкы чийки затты өндүрүштүк керектөө процессинде пайда болуучу калдыктар; X_b – өндүрүштүн кайтарымдуу калдыктары; B_n – курчап турган чөйрөгө кайтарылуучу калдыктар; M_t – керектөөгө келип түшүүчү өнүмдүн накта массасы; M_p – чыгарылган өнүмдүн факт жүзүндөгү (чыныгы) массасы; X_o – калдыктардын акырына чейин пайдаланылбаган жана курчап турган чөйрөгө кайтарылуучу бөлүгү; U_m – керектөө чөйрөсүнө келип түшүүгө чейинки өнүмдүн жоготуулары; U_{mT} – өндүрүмдүн өндүрүш чөйрөсүнөн түздөн-түз керектөөгө чейинки жолдогу жоготуулары, базарларда, өндүрүштөрдө сенек болуп туруп калуудагы жоготуулары, ошондой эле суроо талапты таппаган өндүрүмдөр; B – акыркы керектөөнүн калдыктары; B_p – экинчи дареметтүү чийки зат болуп эсептелүүчү тиричилик калдыктары; B_{kx} – коммуналдык-тиричиликте пайдаланылбаган калдыктар; B – дараметтүү экинчи ресурстардын б.а. өндүрүштүк (B^*) жана акыркы (B^{**}) керектөөнүн калдыктарынын физикалык массасы.

Автордук схема калктын чыныгы керектөөсүн канааттандырууну жогорулатуу үчүн тамак-аш азыктарын өндүрүүдө алгачкы чийки затты рационалдуу пайдаланууга багытталган, анда акыркы өнүмдү даярдоо үчүн алгачкы чийки заттын бардык массасын түздөн-түз которууну максималдаштурууга алып келүү керек: $M=C+B$, бул жерде $B= B^*+ B^{**}$ өндүрүштүк бирдик эң аз чыгымдар менен өзүнүн эмгегинин натыйжалуулугун жогорулатууга умтулат.

Сунуш кылынган алгоритм рынок шарттарында материалдык, эмгек жана башка ресурстарды керектүү көлөмдөрдө жана керек мөөнөттө тартуунун эсебинен өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуу, оптималдуу жыйынтыкты алуу аркылуу оптималдаштырууга өбөлгө түзөт (4.1-сүрөт).

Андыктан, сунушталган системалык ыкма баштапкы айыл чарба чийки затынын азык-түлүк продукциясын өндүрүү процессиндеги татаал кыймыл циклин калыптандырууга мүмкүндүк берет. Бул жерде баштапкы чийки заттын массасын, азык-түлүк азыктарынын акыркы чыгарылган массасын; өндүрүштүн акыркы керектөөнүн калдыктарынын физикалык массасын, керектөөгө келип түшүүчү өнүмдүн накта массасын аныктоо менен чыгарылган өнүмдүн чыныгы массасын тактап алуу керек. Негизги максат өндүрүмдүн көлөмүн көбөйтүү, сапатын жогорулатуу, аны натыйжалуу пайдалануу, ал эми керектөөнүн калдыктарын минималдаштырып азайтууга, мүмкүн болгон бөлүгүн кайра иштетүү болуп саналат.

Айыл чарбасын өнүктүрүү үчүн акчалай эквивалентте жетиштүү каржылоо, ошондой эле алдыңкы технологияларга байланышкан ресурстар керек болот. Азыркы этапта мамлекет тарабынан сунушталган Айыл чарбасын каржылоо (АЧК) деп аталган мамлекеттик каржылоо программасы иштеп жатат, ага ылайык жыл сайын төмөнүрөөк пайыздык ставкалар менен насыялар бөлүнүп берилет. Каржылоонун башталышында бул долбоор субсидия түрүндөгү насыя болгон (4.1-сүрөт).

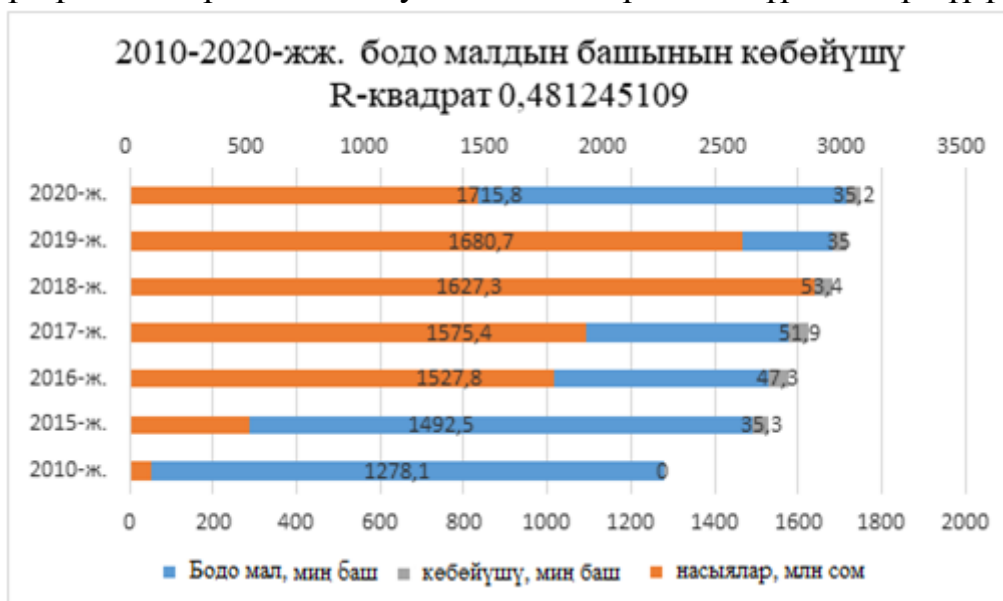
4.1-сүрөт. 2010-2020-жж. дыйканчылыкка берилген субсидия түрүндөгү насыяларды айыл чарбасынын дүң продукциясына салыштыруу

Булагы: автор тарабынан түзүлдү

4.1-сүрөттөн көрүнүп тургандай, насыялардын дыйканчылыктын өсүү темптерине тийгизген таасири төмөн, изилденген жылдарда түз байланыш байкалган эмес. Максималдуу насыялоо учурунда насыялар рентабелдүү тармактарга, алсак жер иштетүүгө, ошондой эле белгилүү кошумча наркты алууга: чийки затты терең кайра иштетүүгө же сактоо үчүн кампаларды курууга бөлүнөт. Жашылчалар менен мөмө-жемиштердин, ошондой эле стратегиялык продукция болуп саналган дандын бааларынын кескин көтөрүлүшү дыйканчылыктын айрым базалык продукттарын өндүрүүнүн кыскарышына негиз түзөт.

4.1-сүрөттүн көрсөткүчтөрү субсидия түрүндөгү насыялардын үлүшү абдан аз экендигин тастыктайт: эң минималдуу көрсөткүч 2010-жылы айыл чарбасынын дүң продукциясынын 0,44 % түзгөн, андан ары тиешелүү түрдө 2012-жылы - 0,62 %, 2020-жылы - 0,92 % жана эң жогорку көрсөткүч 2018-жылы байкалган - 1,61 %. Каралып жаткан мезгил ичинде дыйканчылыкка көрсөтүлгөн жалпы колдоо, анын ичинде насыялар дагы, 4,7 млрд. сомго жакын болгон, бул сумма айыл чарбасынын дүң продукциясынын 3,9 % түзөт. Айыл чарбасын өнүктүрүүнүн чет өлкөлүк практикасы жана совет мезгилинде ата мекендик тажрыйба көрсөткөндөй айыл чарбасын каржылоонун бардык булактарынын болжолдуу суммасы айыл чарбасынын дүң продукциясынын болжол менен 30 % нын айланасында болушу керек.

Мал чарбасында берилген насыялардын бодо малдын башынын көбөйүшүнө таасирин баалоонун натыйжалары 4.2- сүрөткө түшүрүлдү.

4.2-сүрөт. 2010-2020-жж. бодо малдын башынын көбөйүшү

Булагы: автор тарабынан Айылбанк ААКнун, <https://www.ab.kg>, и РСК Банк ААКнун, <https://www.rsk.kg/>, 2010-2020 жж. үчүн «Пайда жана зыян жана жалпы киреше жөнүндөгү» отчетторунун негизинде түзүлдү.

4.2-сүрөттөн көрүнүп тургандай, бодо малдын башынын көбөйүшүнө насыялардын таасири абдан төмөн, насыялардан көз карандылык 50 пункттан аз. Мал чарбасын каржылоонун бул категориясы боюнча натыйжасыздык тууралуу эки көз караштан кароого мүмкүн: 1. Малдын башынын көбөйүшү мал чарбасын насыялоо менен түздөн-түз байланышкан эмес. 2. Насыялардын

жалпы эле мал чарбасына тийгизген таасири сүт жана эт багытындагы малдын жаңы натыйжалуу породадарын көбөйтүү боюнча күтүлгөн натыйжаларды алууга шарт түзгөн эмес.

Берилген насыялардын жалпы эле мал чарбасынын абалына тийгизген таасири кийинки сүрөттө чагылдырылды (4.3-сүрөт).

4.3-сүрөт. 2010-2020-жж. насыялардын мал чарбасынын абалына тийгизген таасири

Булагы: автор тарабынан Айылбанк ААКнун, <https://www.ab.kg>, и РСК Банк ААКнун, <https://www.rsk.kg/>, 2010-2020 жж. үчүн «Пайда жана зыян жана жалпы киреше жөнүндөгү» отчетторунун негизинде түзүлдү.

4.3-сүрөттүн маалыматтары насыя ресурстарынын малдын башынын санынын көбөйүшүнө таасири төмөн экендигин көрсөтүп турат, ал эми малдын табигый өсүшү жалпысынан каржылоого чейинки эле деңгээлде турат.

Мал чарбасынын өсүшү сан жагынан өлчөөдө табигый көрсөткүчтөрдүн деңгээлинде болгон. $R^2=0,5021$ корреляциялык байланышы төмөн жана АЧК программаларын ишке ашыруунун жыйынтыктары азырынча колдоо көрсөтүү деңгээлинде гана.

Мал чарбасына берилген насыялардын функционалдык жана максаттык өзгөчөлүктөрүнө маани берүү зарыл. Каржылоону жана насыя берүүнү көбөйтүүдө эң башкы максаттардын бири болуп мал чарбасынын бардык чөйрөлөрүндө малдын асыл тукумдуулугун жакшыртуу болуп саналат. Бодо мал чарбачылыгын каржылоо көз карашынан алганда – бул ар түрдүү багыттар, мисалы, эт, эт-сүт жана сүт багыттары боюнча өз-өзүнчө базаны калыптандыруу.

Каржылоонун техникалык шарттары татаал, анткени орточо фермер үчүн бул насыялар малдын башынын көбөйүшүнө да, насыя алуу мүмкүнчүлүгүнө да таасир тийгизбейт. Буга чейинки статистика боюнча мал чарбасына берилген бир насыянын суммасы орто эсеп менен 1 млн. сомду түзөт.

Жогоруда белгиленген дүң продукциянын көлөмүнөн 30 %дык шарттуу ченем менен салыштырганда айыл чарбасын каржылоонун жетишсиздик көрсөткүчтөрү 4.4-сүрөттө чагылдырылды.

4.4-сүрөт. 2010-2020-жж. айыл чарбасынын жетишсиз каржыланышын баалоонун параметрлери

Булагы: автор тарабынан Айылбанк ААКнун, <https://www.ab.kg/>, и РСК Банк ААКнун, <https://www.rsk.kg/>, 2010-2020 жж. үчүн «Пайда жана зыян жана жалпы киреше жөнүндөгү» отчетторунун негизинде түзүлдү.

4.4-сүрөттүн маалыматтарынан көрүнүп тургандай, айыл чарбасынын жетишсиз каржыланышы 2010-жылы байкалаарлык болгон, ал жылы бул көрсөткүч 12885 млн. сомду түзгөн, ал эми 2020-жылы - 19339,6 млн. сом болгон.

2010-2020-жылдарга айыл чарбасынын бардык булактардан жетишсиз каржылануу көрсөткүчүнүн динамикасы кийинки диаграммада берилди (4.5-сүрөт).

4.5-сүрөт. 2010-2020-жж. айыл чарбасынын бардык булактардан каржыланышы (% менен)

Булагы: автор тарабынан түзүлдү.

4.5-сүрөттөн көрүнүп тургандай, изилденген мезгил ичинде каржылоонун шарттуу 30% деңгээли жетишилген эмес, айрым жылдарда, мисалы, 2016-жылы жетишсиз каржылоо 24 % түзгөн.

Каржылоонун бүтүндөй системасын калыптандыруу үчүн насыялоонун бүт чынжырчасын, анын ичинде тоют базасын түзүү жана керектүү ресурстар менен камсыздоону теңдештирүү зарылдыгы келип чыгат, аларды эске албай туруп айыл чарбасын өнүктүрүүдө сезилерлик жылыштар күтүлбөшү анык.

Изилдоолордун негизинде Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын негизги көрсөткүчтөрүнүн 2035-жылга чейинки божомолу эсептелип чыкты.

4.1 – таблица. КРнын айыл чарбасындагы инвестициянын көлөмүнүн жана негизги көрсөткүчтөрдүн 2035-жылга чейинки божомолу

	Айыл чарбасындагы дүң өндүрүм (млн. сом)	Инвестициянын көлөмү (баары)	Патентке билдирмелердин саны	Айыл чарбасына инвестициялар (кайра иштетүү кошо) (млн. сом)	Айыл чарбасына бардык булактардан берилген насыялар (млн. сом)
Тренд теңдемеси	$y = 3260.79 * t^2 - 18953.6 * t + 207493.22$	$y = 35222.83 * x^{0.05052}$	$y = 212.85 * 0.82734^x$	$y = 32575.1 * \ln(t) + 250867.8$	$y = 2572.5 * \ln(t) - 261.85$
Аппроксимация	A=7,09	A=8.89	A=12	A=12	A=15
Детерминация коэффициенти	R=0,86	R=0,6	R=0,52	R=0,52	R=0,62
2022 прог.	344036,22	39568,013	31,9826	32585,74	5661,582
2023 прог.	393559,21	39758,996	26,4605	32894,478	5906,769
2024 прог.	449603,78	39934,154	21,8918	33183,883	6130,607
2025 прог.	512169,93	40095,965	18,112	33445,282	6336,518
2026 прог.	581257,66	40246,363	14,9848	33683,356	6527,162
2027 прог.	656866,97	40386,887	12,3975	339082,806	6704,647
2028 прог.	738997,86	40518,783	10,2569	34118,155	6870,673
2029 прог.	827650,33	40643,072	8,48598	34316,008	7026,631
2030 прог.	922824,38	40760,604	7,02079	34502,949	7173,672
2031 прог.	1024520	40872,093	5,80858	34678,194	7312,76
2032 прог.	1132737,2	40978,144	4,80567	34845,078	7444,713
2033 прог.	1247476	41079,275	3,97592	35004,423	7570,227
2034 прог.	1368736,4	41175,932	3,28944	35155,817	7689,9
2035 прог.	1496518,3	41268,505	2,72149	35300,838	7804,253

Булагы: автор тарабынан эсептелди

Биздин эсеп боюнча, өзгөрмөлүүлөр негизги көрсөткүч болгон айыл чарбасынын дүң өндүрүмү менен корреляцияланат, бардык маанилердин детерминациялык коэффициенти (R²) 0,5 тен жогору, андыктан тандалып алынган көрсөткүчтөр маанилүү. Негизи нормативдик көрсөткүчтү көрсөтүшү керек болгон инвестициялардын көлөмү натыйжалуу болгон жок, анткени биз жалпысынан айыл чарбасына жасала турган инвестицияларды чагылдырдык, ал жерде көрсөткүчтөр абдан төмөн.

2035-жылга чейинки божомол айыл чарба өндүрүмүн көбөйтүү үчүн техникалык жактан жабдуу, чал чарбачылыгында малдын асылдуулугун жакшыртуу жаатында айыл чарбасын каржылоо менен байланышкан иш-чаралардын комплекси талап кылынарын көрсөттү.

Мал чарбасында малдын жалпы санындагы асыл тукумдуу малдык үлүшү болгону 0,3 %, ал эми аймактык масштабдагы атаандаштык үчүн бул көрсөткүч жалпы мал чарбасынын 30 %ынан кем болбоосу зарыл.

Изилдөө ишиндеги бешинчи **“Айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизм жакшыртуу жолдору”** аттуу бапта айыл чарбасынын инновациялык өнүктүрүү стратегиясын негиздөө; илимдин алдынкы жетишкендиктерин жана инновациялык өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизмдерин ишке ашыруу жана тармактын инновациялык өнүгүүсүнүн негизги багыттарынын тутумун түзүү каралган.

Кыргызстандын айыл чарбасынын илимий-инновациялык стратегиясын негиздөө максатында:

- заманбап мамлекеттик саясатты иштеп чыгуу жана өлкөнүн айыл чарбасы үчүн мыйзамдык жана ченемдик укуктук базаны түзүү жана өнүктүрүүнү;

- айыл чарбасында натыйжалуу институционалдык түзүмдөрдү түзүүнү (аймактык, тармактык);

- агрардык реформанын мүнөздүү “жаңы эрежелерин” иштеп чыгууну жана айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн рыноктук механизмдерге ыңгайлашкан инновациялык классын калыптандырууну;

- айыл чарба тармагында жана агрардык сектордо менчиктин ар түрдүү формаларындагы жана чарба жүргүзүүнүн ар кандай уюштуруу-укуктук формаларындагы ишканалардын ишмердүүлүгүнө колдоо көрсөткөн каржы-насыя субъектилерин өнүктүрүү;

- айыл чарба багытындагы адистерди даярдоо, кайра окутуу, тармакты маалыматтык камсыздоону системалуу уюштуруп, жаңы инновациялык билим берүүнү калыптандырууну;

- өндүрүүчү (фермер) → сатып алуучу (сатып алуу системасы) → кайра иштетүүчү → бөлүштүрүүчү (соода) → керектөөчү (калк) рыноктук чынжырчасын өнүктүрүү;

- агрардык өндүрүш субъектилерине кеңеш берүү кызматтарын көрсөтүү жана тармакты маалыматтык камсыздоо, жаңы билимдерди жана инновациялык технологияларды өткөрүп берүү системасын өркүндөтүү;

- санариптештирүүнүн жана жашыл экономиканын талаптарына жооп берген, заманбап техникалык, технологиялык жабдуулар менен жабдылган транспорттук жана логистикалык борборлорду куруу жолу менен *айыл чарбасынын инновациялык өнүгүшүн камсыз кылуу жана толук кандуу аракеттенген рыноктук инфраструктураны түзүү*, бул биздин республиканын туруктуу өнүгүү стратегиялык максаттарына ылайык келет.

Илимий-инновациянын жетишкендиктерди киргизүү менен айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу экономикалык мыйзамдын өзгөчөлүктөрүнө ээ болот, ал илимий-техникалык прогресстин негизинде өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуу мыйзамы катары формулировкаланат.

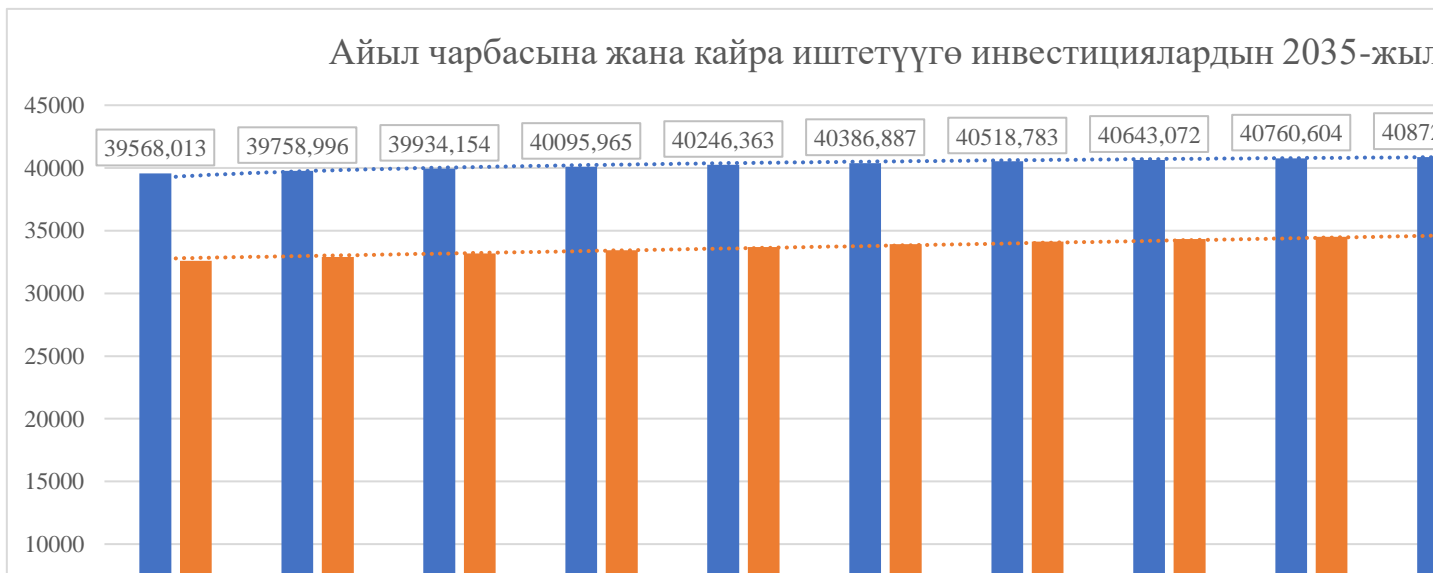

5.1 -сүрөт. КРнын айыл чарбасындагы дүң өндүрүмдүн божомолу.

Булагы: автор тарабынан эсептелди

Айыл чарбасын каржылоо саясаты өзгөрүшү керек, мисалга алсак, айыл чарбасын насыялоонун натыйжалуулугу боюнча көз караштан алганда, бул тармактын базалык бөлүгү дотациялык болушу керек, бирок экинчи жана үчүнчү этабында субсидияланган жана акыркы өндүрүм деңгээлинде гана экономикалык жактан натыйжалуу болушу керек.

Айыл чарбасынын дүң өндүрүмү динамикалуу өсүү трендине ээ. Биздин эсептөөлөр боюнча, учурдагы баалар боюнча баалай турган болсок, анда бул көрсөткүч 2035-жылы 1 трлн. 496 млн. сомду түзөт (5.2 -сүрөт).

5.2 - сүрөт. КРнын айыл чарбасына жана кайра иштетүүгө инвестициялардын божомолу, млн.сом

Булагы: автор тарабынан эсептелди

Диаграммдан көрүнүп тургандай, эсептөөлөр инвестиция тартуунун стабилдүүлүгү төмөн экендигин көрсөттү. Кыргызстанда аянттардын аздыгынан жана өндүрүм өндүрүүнүн көп түрдүүлүгүнөн улам айыл чарба

өндүрүмүн өндүрүүнүн майда товардык тутуму калыптанган. Биздин республиканын кайра иштетүү өнөр жайы 30-35% га чейин алып келме өндүрүмдөр менен иштейт, негизги биржалык айыл чарба өндүрүмдөрү боюнча атаандаштыкка туруштук бере албайт жана ошол эле мезгилде көлөмдөрү да аз. Айыл чарбасынын мазмундуу реформаланышы үчүн биз айыл чарба өндүрүмүнүн өзгөчөлүгүн түзүү максатында каржылык жана интеллектуалдык базаны калыптандыруу зарыл деп эсептейбиз.

Талдоо көрсөткөндөй, экономикалык натыйжалуулуктун көрсөткүчтөрдүн статикалык критерийлерине салыштырмалуу динамикалык критерийлерине көбүрөөк артыкчылык берилиши керек. Динамикалык баалоо критерийлери бардык экономикалык кубулуштар жана процесстер туруктуу кыймылда турган базар экономикасынын шарттарына жакын. Демек, болжолдонгон убакыт мезгилиндеги накталай түшүүлөр жана төлөмдөр туруктуу эмес жана алардын абсолюттук мааниси убакыттын өтүшү менен өзгөрүп турат.

Статикалык критерийлер кыска мөөнөттө гана талап кылынат, аны бир ай, квартал, жарым жыл же жыл менен өлчөөгө болот. Учурда инновациялык процесстерди баалоочу экономикалык көрсөткүчтөрдүн тутумун статистикалык көрсөткүчтөр түрүндө чагылдыруу мүмкүн болбогондуктан, ал келечек үчүн жалпы төмөнкү көрүнүштө берилди (5.3 -сүрөт).

5.3 - сүрөт. Айыл чарба өндүрүшүндөгү инновациялардын натыйжалуулугун баалоо үчүн негизги көрсөткүчтөр тутуму

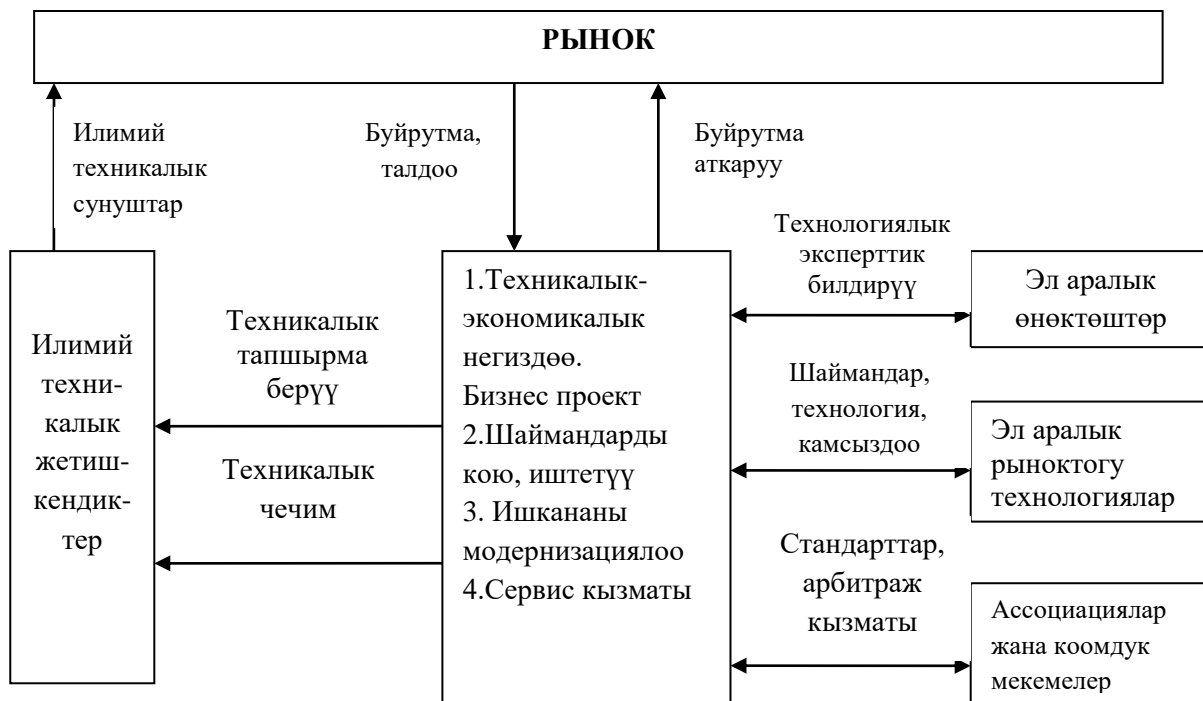
Булак: автор тарабынан түзүлгөн

Эсептөөлөр көрсөткөндөй, дан өсүмдүктөрүнүн Чүй облусунда өндүрүштү натыйжалуу жайгаштыруу илимий-инновациялык ишмердүүлүктү арттырып, тармактарды оптималдуу түзүмү жана ресурстарды үнөмдөөчү

технологияларды киргизүү менен айкалыштырганда, өндүрүштүн рентабелдүүлүгүн кескин жогорулатууга болот.

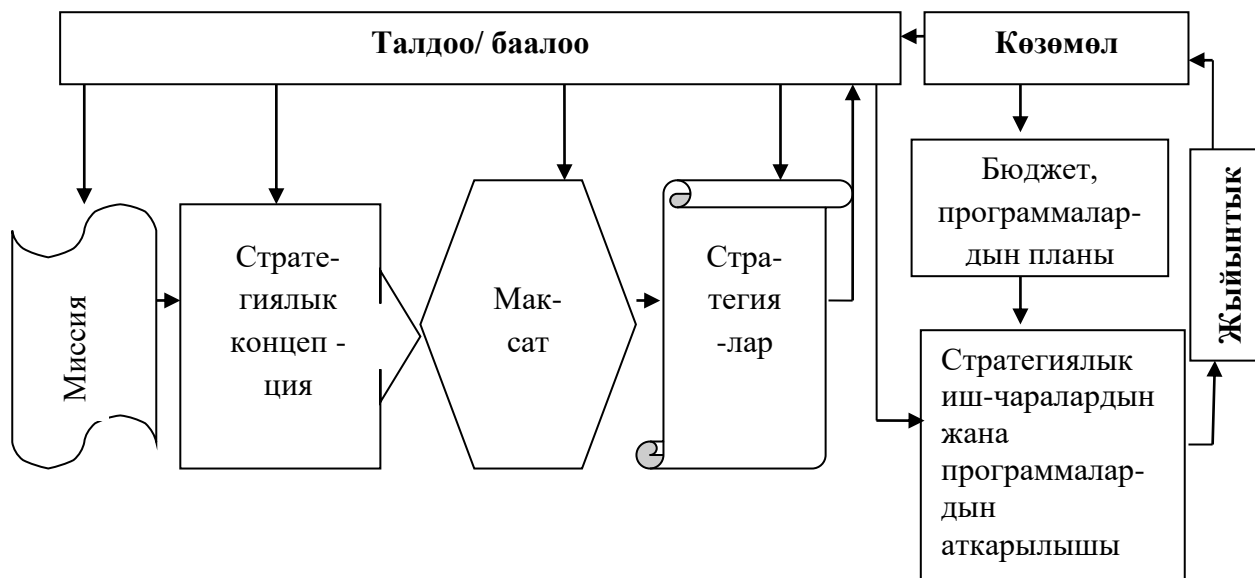
Изилдөөнүн алкагында инновациялык процесстерди активдештирүүнүн жолдорунун бири - айыл чарбасын аймактык деңгээлде өнүктүрүүнүн инновациялык багытталган рыноктук стратегиясы иштелип чыкты (5.4 -сүрөт).

5.4 - сүрөт. Айыл чарбасын аймактык деңгээлде өнүктүрүүнүн инновациялык багыттагы рыноктук стратегиясы

Булак: автор тарабынан түзүлгөн.

Айыл чарбасын өнүктүрүү стратегиясы аймактын айыл чарбасын өнүктүрүүнүн бирдиктүү стратегиялык планына органикалык түрдө бириктирилиши керек жана жер ресурстарынын натыйжалуу пайдалануу, табигый-климаттык райондоштуруу, айыл чарбасынын абалын жакшыртуу, инвестицияларга жагымдуу шарттарды түзүү, инновациялык потенциалдын деңгээли жана башкаларды эске алынып, айыл чарбасында стратегияны иштеп чыгуу жана ишке ашыруу төмөнкү этаптарды камтыйт (5.5 –сүрөт)

5.5 -сүрөт. Айыл чарбасында инновациялык стратегияны иштеп чыгуу жана ишке ашыруу.

Булак: автор тарабынан түзүлгөн.

КРнын Министрлер кабинетине биз тараптан иштелип чыккан “2023-2035-ж.ж. Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн стратегиясын” кабыл алууну жана ишке ашырууну сунуштайбыз. Стратегия инновацияга жана инновациялык ишмердикке, уюштуруу-экономикалык механизмдерин түзүүдөгү иш-аракеттерге артыкчылык берүүдө маанилүү ролду ойнойт.

Айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн стратегиясынын негизги максаты сапаттуу жаңы айыл чарба өндүрүшүн натыйжалуу өнүктүрүү болушу керек. Ушул максаттын негизинде төмөнкү милдеттер коюлат:

- өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгүн, сапатын жогорулатуу жана мамлекеттик колдоо чараларын колдонуу менен азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу;
- сугат жерлеринде айыл чарба өндүрүмүнүн өз наркын төмөндөтүү;
- жерди, сугат сууну натыйжалуу жана сарамжалдуу пайдалануунун эсебинен айыл чарбасына жарактуу сугат жеринин аянтын көбөйтүү;
- мал чарбасын өнүктүрүүгө колдоо көрсөтүү;
- мал чарба азыктарынын өндүрүмдүүлүгүн жана сапатын жогорулатуу;
- эпизоотикалык туруктуулукту камсыз кылуу;
- айыл чарба өндүрүүчүлөрүн мамлекеттик колдоо;
- айыл чарбасынын тездетилген илимий-техникалык өнүгүүсүн камсыз кылуу;
- техникалык жаңылануунун өсүшү жана чарба субъектилеринин ЕАЭБге кошулуу шарттарына ылайыкташуусу.

“2023-2035-ж.ж. КРнын айыл чарбасын өнүктүрүүнүн инновациялык стратегиясы” мамлекеттик инновациялык программа болгондуктан айыл чарбасына тиешелүү болгон бардык илимий изилдөөлөрдүн жана иштеп чыгуулардын комплексин, ошондой эле аларды ишке ашыруу боюнча

уюштуруу-экономикалык иш чараларды камтыйт, ресурстар, аткаруучулар жана мөөнөттөр менен байланыштырылат.

Биздин изилдөөлөрдүн негизинде сунушталган “2023-2035-ж.ж. КРнын айыл чарбасын өнүктүрүүнүн инновациялык стратегиясы” кыска жана узак мөөнөттүү маселелерди камтыган блоктордон турат.

Стратегиянын алкагында камтылган маселелерди чечүү боюнча төмөндөгүлөрдү сунуштайбыз:

- дыйкан-фермерлерди жана тармактык адистерди окутуу жана кайра даярдоо борборлорун түзүү;
- айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн ассоциацияларын түзүү;
- банктарды жана финансылык институттарды айыл чарбасын женилдетилген жолдор менен каржылоого капиталдаштыруу;
- инновациялык ишмердүүлүк, инвестиция тартууну жана мамлекеттик колдоону уюштуруу.
- кластердик ыкманы өнүктүрүүнүн инновациялык багыттарын негиздөө жана иштеп чыгуу;
- экспортко чыгуучу айыл чарба товарларынын сапатын эл аралык деңгээлге жеткирүүчү иш чараларды уюштуруу;
- илимий-инновациялык айыл чарба технопаркын түзүүнүн инвестиция-инновациялык долбоорлорун түзүү жана бекитүү;
- мал чарбасында жаңы породадарды чыгаруу менен илимий иштерди алып баруу;
- илимий-инновациялык айыл чарба технопаркын түзүүнүн инвестиция-инновациялык долбоорлорун инвестиция тартып ишке киргизүү;
- экспортко чыгуучу айыл чарба өндүрүмүнүн көлөмүн аныктап ЕАЭБ талаптарына ылайык келишимдерди аткаруу;
- соода логистикалык, транспорт логистикаларын борборлорду ишке киргизүү;
- айыл чарбасына керектүү болгон инфраструктураларды ишке толук киргизүү ж.б..

Айыл чарбасын өнүктүрүүнүн инновациялык стратегиясы дыйканчылыктын жана мал чарбасынын дүң өндүрүм көлөмүн, сапатын жогорулатып, малдын жана үй канаттуулардын санынын, талааларда жана фермаларда түшүмдүүлүктүн өсүшүн, өздүк нарктын төмөндөшүн жана калкыбызды жумуш орундары менен камсыз кылууну көздөйт.

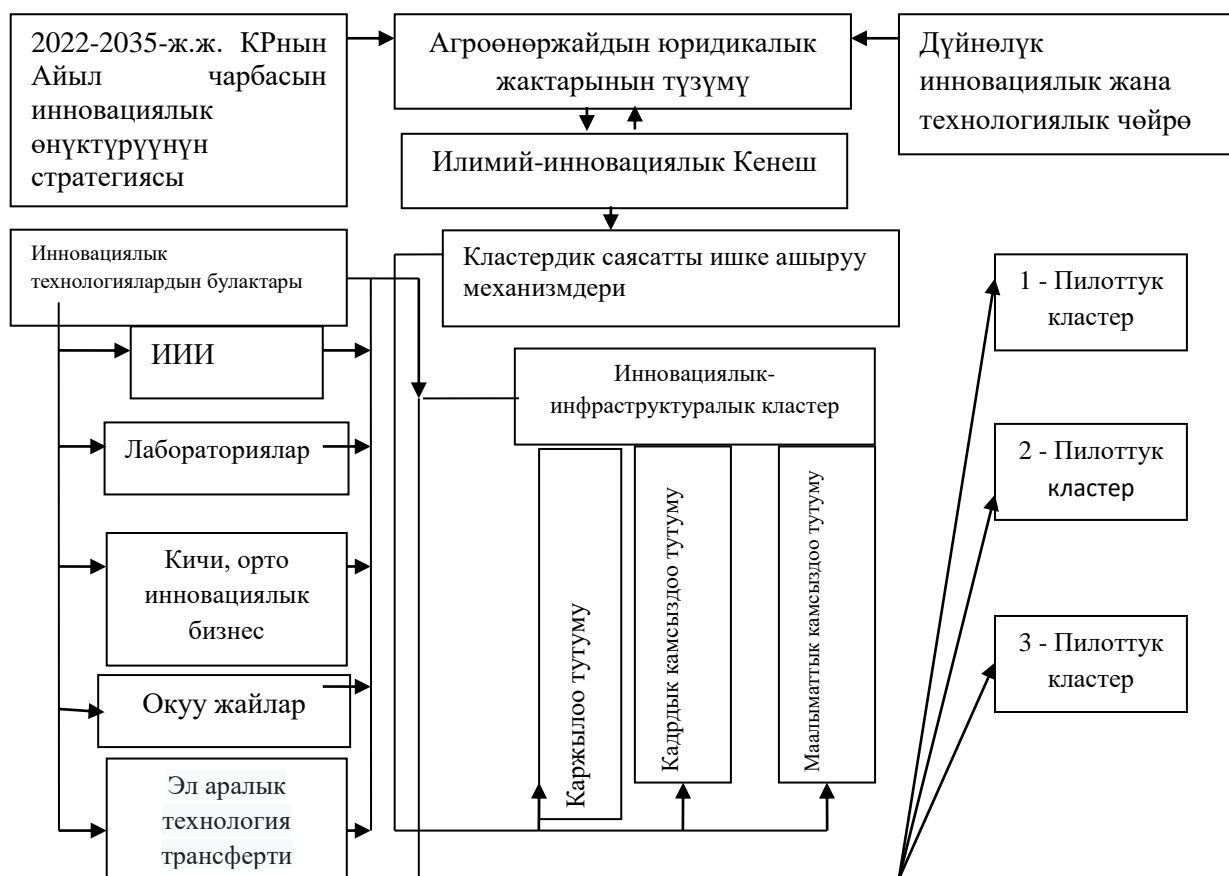
Инновациялык-инвестициялык негизде иштеген айыл чарба товар өндүрүүчүлөрдүн ассоциацияларынын болжолдуу модели (5.6 -сүрөт).

5.6 -сүрөт. **Инновациялык негиздеги айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн ассоциациясы**

Булак: автор тарабынан түзүлгөн

Айыл чарбасын өнүктүрүүнүн инновациялык стратегиясында кластердик саясатты ишке ашыруу механизмдерин сунуштадык (5.7 -сүрөт).

5.7 -сүрөт. Айыл чарбасында инновациялык кластердик саясаттын аймактык модели. Булак - автор тарабынан түзүлгөн.

Айыл чарбасынын уюштуруу-экономикалык механизмдин мындан ары өнүктүрүү бул тармакта инновациялык кластердик саясатты ишке ашыруу менен байланышкан. Буга байланыштуу “Айыл чарбасында инновациялык кластердик саясаттын аймактык модели” иштелип чыкты жана ал агрардык сектордогу инновациялык саясатты ишке ашыруунун натыйжалуу механизми болушу күтүлөт.

ТЫЯНАКТАР

Диссертацияда иштелип чыккан теориялык, методологиялык жана практикалык жоболор айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн уюштуруу-экономикалык механизмдин жана тармактын өнүгүү стратегиясын иштеп чыгуунун сапатын жакшыртууга багытталган көйгөйлөрдү изилдөө базасын толуктады.

КРдин айыл чарбасынын өнүгүүсүн изилдөөнүн негизинде инновациянын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, изилдөөнүн илимий жаңылыгы, илимий-изилдөө иштеринин коргоого сунушталган негизги маселелери, бул процесске тоскоол болгон көйгөйлөр жана аларды чечүүнүн жолдору аныкталды.

Диссертациялык иште КРдин айыл чарбасын мындан ары инновациялык өнүгүү жолуна өткөрүү, заманбап инновациялык инфраструктураны түзүү, о.э.

бул тармактын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн, экспорттук мүмкүнчүлүгүн жана натыйжалуулугун жогорулатуу жолуна өткөрө турган келечектүү милдеттерди тутумдуу ишке ашыруу боюнча чаралардын тизмеси сунушталат.

Жогоруда айтылгандардан, төмөнкү тыянактарды чыгарсак болот:

1. Кыргызстан жакынкы келечекте коом үчүн зарыл болгон айыл чарба өндүрүмдөрүн көбөйтүүгө жөндөмдүү айыл чарба потенциалына ээ, бул эмгекти, жерди, сууну, техникалык, инвестициялык ресурстарды пайдаланууга илимий негизделген ыкмаларды иштеп чыгууну жана бул жаатта инновациялык иш-аракеттерди талап кылат. Азыркы учурда Кыргызстандын айыл чарбасы өнүккөн өлкөлөргө салыштырмалуу төмөн абалда болгону тармактын экспорттук потенциалынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатууну жана бул тармакта инновациялык ишкердүүлүктү мындан ары өнүктүрүүнү талап кылат.

2. Айыл чарбасындагы инновациялык ишмердүүлүк боюнча АКШ, Канада, Япония, Евро биримдиги жана ЕАЭБ өлкөлөрүнүн тажрыйбасын анализдөө менен Кыргызстанда айыл чарбасынын материалдык-техникалык базасы жана жалпы абалы заманбап өсүштөн бир кыйла артта калып жатканы байкалды. Республиканын бул тармагы башкаруунун жана уюштуруунун жаңы формаларын колдонууну, жаңы техника жана технологияны киргизүү аркылуу реконструкциялоону, мамлекет тарабынан ар тараптуу колдоону, маалыматташтыруу тутумунун болуусун, консультациялык кызматтарды уюштурууну, инновациялык өнүгүүнү каржылык колдоо аркылуу өнүктүрүүнү талап кылат.

3. Айыл чарбасында инновациялык процесстердин өнүгүү тенденциялары өлкөдөгү экономикалык кырдаал жана инновациялык климат менен түздөн-түз аныкталгандыктан, анын өндүрүшүнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга багытталган айыл чарбасынын инновациялык саясатын жүзөгө ашырууда мамлекеттин орду чоң болуп саналат. Айыл чарбасында инновацияларга тосколдук кылуучу негизги факторлор аныкталып, инновацияларды киргизүүнү мамлекеттик колдоо, инновациялык саясатты калыптандыруу, стимулдаштыруу жана илимий-техникалык прогресстин жетишкендиктерин кийирүүнүн принциптери жана механизмдери негизделип, инновациялык кластердик саясаттын аймактык модели иштелип чыкты.

4. Атаандаштык шартында айыл-чарбасындагы инновациялык ишмердүүлүктүн абалын, өнүгүү тенденциясын жана багыттарын талдоо менен аны өнүктүрүүдө адистерди даярдоо жана маалыматтык камсыздоо зарыл иш чаралардан экендигин белгилейбиз. Бул жаатта “Агрардык инновациялар окуу борборун” (АИОБ), өсүмдүктөрдүн генетикалык ресурстарын жакшыртуучу, ресурстарды үнөмдөөчү технологияларды, суу ресурстарын комплекстүү башкаруунун жана пайдалануунун илимий негиздери боюнча “Улуттук маалымат” тутумун түзүү зарыл.

5. Айыл чарба өндүрүшүнүн туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу жана инфраструктура тутумун түзүү үчүн аймактык окуу борборлорун, инновациялык технопарктерди, соода логистикалык борборлорду жана

кластердик негизде тармактардын интеграциясынын түзүмүн киргизүү зарыл жана өркүндөтүүнүн стратегиялык багыттарын аныктоо керек.

6. Белгиленген көйгөйлөрдү эске алуу менен, инновациялык чөйрөнүн артта калгандыгын жоюу үчүн, инновациялык процесстерди ишке ашыруунун дүйнөлүк тажрыйбасын колдонуу менен, Кыргыз Республикасынын социалдык-экономикалык жана илимий-техникалык өнүгүүсүнүн мүнөздөмөлөрүн жана тенденцияларын, анын инновациялык потенциалын, катышуучулардын өз ара аракеттенүү мүмкүнчүлүктөрүн аныктап, терең талдоонун негизинде мамлекеттик инновациялык саясатка интеграцияланган жана тутумдаштырылган шарттарда иштерди алып баруу керек.

7. Айыл чарбасын өнүктүрүү үчүн жетиштүү каржылоо, ошондой эле алдыңкы технологияларга байланышкан ресурстар керек болот. Айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн божомолу айыл чарба өндүрүмүн көбөйтүү үчүн техникалык жактан жабдуу, чал чарбачылыгында малдын асылдуулугун жакшыртуу жаатында айыл чарбасын каржылоо менен байланышкан иш-чаралардын комплекси талап кылынарын көрсөттү. Каржылоонун бүтүндөй системасын калыптандыруу үчүн өндүрүштүн бүт чынжырчасын керектүү ресурстар менен камсыздоо зарылдыгы келип чыгат, аларды эске албай туруп айыл чарбасын өнүктүрүүдө сезилерлик жылыштар күтүлбөшү анык.

8. Изилдөөнүн негизинде “2023-2035-жылдарга Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүү стратегиясын” сунуштайбыз. Стратегиялык багыттардын негизги өзөгү болуп соода логистикалык борборлорду түзүү, санарип экономикасынын элементтерин киргизүү; айыл чарбасында кооперативдик айыл чарба банкын түзүү; селекциялык асыл тукум мал, үрөн чарбачылыгын өнүктүрүү; тамак-аш өнөр жайы менен биргеликте иш алып баруу; жер кыртышынын асылдуулугун арттыруу жана пайдалануу; жаратылыш ресурстарын, өзгөчө жайыттарды натыйжалуу жана сарамжалдуу пайдалануу эсептелет.

Стратегияны ишке ашыруунун финансылык-экономикалык механизми, аймактык бирдиктүү информациялык жана координациялык борбору жана дыйкан фермерге инновациялык долбоорлорду квалификациялуу иштеп чыгуу жана аларды иш жүзүнө ашырууда "КыргызАгроИнновация" ААКмун түзүү сунушталат.

9. Айыл чарбасында инновациялык ишмердүүлүктү туруктуу алып баруу үчүн айыл чарба жерлерин толук жана натыйжалуу пайдалануу; илимий негизделген дыйканчылык тутумдарын иштеп чыгуу жана өнүктүрүү; ресурстарды үнөмдөөчү технологияларды киргизүү; селекциялык жана үрөнчүлүктү өнүктүрүү; мелиорацияны өнүктүрүү; кыртыштын асылдуулугун жогорулатуу; агрардык сектордун минералдык-сырьелук базасын экономикалык жүгүртүүгө киргизүү; жаныбарларды жана үй канаттууларын багууда перспективдүү энергияны үнөмдөөчү технологиялды колдонуу; малды жана канаттууларды өзүбүздүн жана өнөр жай өндүрүшүнүн жогорку сорттогу тоюттары менен камсыз кылуу; адистештирилген чарбалардын базасында селекциялык-асыл тукум өндүрүү иштерин өркүндөтүү; айыл чарба өндүрүшүн

илимий жактан негизделген адистештирүү ж.б. иш-чараларды жүзөгө ашыруу зарыл деп эсептейбиз.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАМАЛАР

Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизми боюнча диссертациялык изилдөө төмөнкү сунуштар менен сунуштамаларды иштеп чыгууга мүмкүндүк берди:

1. Уюштуруу-экономикалык механизм жана анын түзүүчүлөрүн эске алуу менен ата мекендик айыл чарбасынын инновациялык өнүгүшүнө жетишүү үчүн, Кыргызстандын региондорунда тармакта чарба жүргүзүүчү субъектилерине “агрардык инновация”, “айыл чарбасындагы инновациялык ишмердүүлүк”, “инновациялык ишмердүүлүктүн уюштуруу-экономикалык механизми”, “инновациялык агрардык продукт”, “инновациялык агрардык кызмат көрсөтүү” ж.б. түшүнүктөрдү тереңдетип үйрөтүү жана билим берүү менен практикалык сабактарды өткөрүү зарыл. Окутуунун тиешелүү инновациялык программаларын түзүүдө айыл чарба тармактарында иштегендердин иш жүзүндөгү тажрыйбасын акыркы инновациялык жетишкендиктер менен айкалыштырууну эске алуу сунуш кылынат.

2. Дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүнүн айыл чарбасында инновациялык ишмердүүлүктү камсыз кылуу боюнча тажрыйбаларын колдонуу агрардык экономиканын туруктуу өсүшүнө шарт түзөт. Алсак, айыл чарбасында инновациялык процесстерди ишке ашыруу боюнча жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдүн ыкмаларын жана тажрыйбаларын колдонуу Кыргызстанда айыл чарба көрсөткүчтөрүн бир топ жогорулата тургандыгын байкоого болот.

АКШ, Канада, Япония ж.б. чет өлкөлөрдүн оң тажрыйбаларын жана алдыңкы практикаларын изилдөө жана талдоо аны пайдалануу зарылдыгын тастыктап, бул изилденип жаткан тармакты инновациялык өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизм өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгууга мүмкүндүк берди.

3. Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жүрүшүндө айыл чарбасындагы инновациялык ишмердүүлүккө мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн, инновациялык саясатты калыптандыруунун механизмдери сунуш кылынды, атап айтканда айыл чарбасында мамлекеттик инновациялык саясатты ишке ашыруунун негизги багыттары жана айыл чарбасында инновациялык ишмердүүлүккө мамлекеттик колдоо көрсөтүү чаралары сунушталды.

Инновациялык ишмердүүлүккө мамлекеттик колдоо көрсөтүү айыл чарбасынын активдешүүсүнө алып келет жана чарба жүргүзүүчү субъектилерге даректүү колдоо көрсөтүүнүн жана атайын уюштурулган инфраструктураны өнүктүрүүнүн жардамында ишке ашырылышы мүмкүн. Мамлекеттик, аймактык жана чарбалык деңгээлдерде перспективдүү инновациялык долбоорлорду кийирүү агрардык ишканалардын экономикалык, каржылык туруктуулугун бир топ жогорулатууга шарт түзөт.

4. “Жашыл” айыл чарба продуктусун өндүрүү экологиялык көйгөйлөрдү чечүү жолдорунун жана стратегиялык багыттардын бири болуп саналат.

Кыргызстан органикалык, экологиялык жактан таза айыл чарба продукциясын өндүрүү жана ички жана тышкы рынокторго алып чыгуу үчүн бардык жаратылыштык-климаттык шарттарга ээ. Бирок, мамлекеттин инерттүү мамилеси жана сезилерлик колдоо көрсөтүүнүн жоктугу тармактын стагнациясына алып келди. Көйгөйдүн чечилишин продуктуларды эл аралык стандарттарга ылайык сертификациялоону уюштуруудан көрөбүз. Бүгүнкү күндөгү шарттар баалардын төмөндөшүнө, зыян тартууга, натыйжада агрардык бизнести уюштуруунун жагымсыз абалда болушуна алып келүүдө.

Инновациялык агрардык өндүрүшкө колдоо көрсөтүүчү мыйзамдарды өркүндөтүү агроөнөр жай секторун, ошондой эле айыл чарба тармактарын активдештирүүгө жана туруктуу өнүктүрүүгө жетишүүгө мүмкүндүк берет.

Экспортко багытталган жана импорттун ордун алмаштыруучу өндүрүш стратегиясы эл аралык деңгээлге чыгуу үчүн, “экологиялык жактан таза” бренди менен айыл чарба продукциясын сатуу үчүн мүмкүнчүлүктөрдү ачат, бул белгилүү атаандаштык жөндөмдүүлүккө жана азык-түлүк коопсуздугуна жетүүгө таасирин тийгизет.

5. Соода-логистикалык жана аймактык инновациялык технопарктер, окуу борборлору жана кластердик негизде тармактарды интеграциялоо системасы жок шартта айыл чарба өндүрүшүнүн туруктуу өнүгүшү жана анын инфраструктуралык системасын түзүү мүмкүн эмес, бул айыл чарбасын өнүктүрүүнүн инновациялык стратегиясын иштеп чыгуунун маанилүүлүгүн аныктайт.

Мындан улам, жогоруда белгиленгени илимий чечимдерди ишке ашыруу үчүн мамлекет, калктын азык-түлүк коопсуздугун, айыл чарба товарларынын башка өлкөлөргө экспорттун камсыз кылууга кызыкдар субъект катары, өзгөчө айыл чарбасынын өнүгүшүнө көзөмөл жасоо, каржылык колдоо көрсөтүү жана агрардык сектордун инновациялык өнүгүшү маселелеринде, уюштуруу-экономикалык механизмдерди өркүндөтүү үчүн бардык өбөлгөлөрдү түзүшү керек.

6. Биздин изилдөөлөр айыл чарба бизнесин жүргүзүүдө тиешелүү даярдыктан өтүү жана билимдерге ээ болуу зарылдыгын көрсөттү. Практика көрсөткөндөй, ушул мезгилге чейин натыйжалуу агрардык бизнес жүргүзүүдө көпчүлүк айыл чарба товар өндүрүүчүлөрү экономиканын негизги: “эмне өндүрүү керек?”, “кантип өндүрүү керек?” жана “ким үчүн өндүрүү керек?” көйгөйлөрүнө туш болушат. Мындай суроолорго кесипкөй жана компетенттүү жоопту биз сунуш кылган автордук “Агрардык инновациялар окуу борбору” (АИОБ) долбоорунан алууга болот. Долбоор заманбап айыл чарба технологиялары, агрардык өндүрүштү башкаруунун инновациялык ыкмалары, айыл чарба ишмердүүлүгүнө тиешелүү болгон рынокторду талдоо жана баа берүү жаатында билимдерди жана көндүмдөрдү алууга мүмкүндүк берет.

Мындай борборлор Кыргызстандын ар бир регионунда иш алып барып, анда компетенттүү эксперттерди тартуу менен адистештирилген программалар иштелип чыгышы керек экендигин белгилейбиз.

Борборлордун иши кыска мөөнөттүк окуу курстарын уюштурууга; инвестициялык долбоорлорду түзүү боюнча кеңеш берүү кызматтарын

көрсөтүүгө; жаңы техниканы жана жабдууларды демонстрациялоого; каржылык сабаттуулукту жогорулатууга; алдыңкы тажрыйбаларды үйрөнүү жана жайылтуу үчүн көчмө семинарларды уюштурууга ж.б. багытталат.

7. Эсептеп чыгарылган айыл чарбасынын дүң продуктусунун, республика боюнча айыл чарбасына жана кайра иштетүүгө инвестициялардын божомолу тармакта мазмундуу реформа жүргүзүүнүн зарылдыгын тастыктады, мында айыл чарбасына инвестиция жумшоонун жана каржылоонун дотациялоодон баштап, андан ары субсидияланган жана экономикалык натыйжалууга чейинки этаптары көрсөтүлгөн тиешелүү саясаты керек.

Изилдөөлөр 2035-жылга чейин айыл чарбасына берилүүчү насыялардын жетишсиздик тенденциясын жана өндүрүмдүүлүккө, түшүмдүүлүккө жана Кыргызстандын бренд айыл чарба продукцияларына басым жасоо менен айыл чарбасына мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн максатка ылайыктуулугун көрсөттү.

8. Кыргызстандын агрардык секторунда инновациялык кластердик саясатты кийирүү анын уюштуруу-экономикалык механизмдин өркүндөтүүдө колдонулууга тийиш, атап айтканда, инновациялык-инвестициялык механизм; тиешелүү ченемдик-укуктук база; агрардык реформанын мүнөздүү “жаңы эрежелери” иштелип чыгышы жана айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн рыноктук механизмдерге ылайыкташкан инновациялык классы; өнүккөн каржы-насыя системасы; фермердик ассоциациялар; *өндүрүүчү (фермер) → сатып алуучу (сатып алуу системасы) → кайра иштетүүчү → бөлүштүрүүчү (соода) → керектөөчү (калк)* рыноктук чынжырчасы; агрардык өндүрүш субъектилерине кеңеш берүү кызматтары калыптандырылышы; алдыңкы технологиялар менен жабдылган, санариптештирүү жана “жашыл экономика” талаптарына жооп берген транспорттук жана логистикалык борборлор курулушу зарыл. Жогорудагылардын негизинде “Айыл чарбасындагы инновациялык кластердик саясаттын аймактык модели” иштелип чыкты, ал ата мекендик айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнө колдоо көрсөтүүнүн жетиштүү деңгээлине багытталып, агрардык сектордо инновациялык саясатты ишке ашыруунун натыйжалуу механизми болуп калышы мүмкүн.

9. Изилдөөнүн негизинде сунуш кылынган стратегия инновациялардын жана Кыргызстандын экономикасынын агрардык секторунун жана ата мекендик айыл чарбасынын инновациялык ишмердүүлүгүнүн приоритеттерин аныктайт. Жүргүзүлгөн эсептөөлөргө жана теориялык-практикалык негиздемелерге таянып КРнын Өкмөтүнө “Айыл чарбасын 2023-2035-жылдарга инновациялык өнүктүрүү стратегиясы” агрардык тармакты туруктуу өнүктүрүү боюнча программалык документ катары кабыл алууга сунушталат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. Токторов, К. К. Кластерные возможности совершенствования организации производства сельскохозяйственной продукции [Текст] / К. К. Токторов, Т. Ч. Култаев // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии». – 2013. – №1. – С. 25-28.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25955955>

2. Токторов, К. К. Экономиканы мамлекеттик жөнгө салуудагы аудитордук кызматтын орду [Текст] / К. К. Токторов, Н. М. Ташиев // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – 2014. – 534-537 беттер.

3. Токторов, К. К. Развитие социально-экономического сотрудничества Китая и стран Центральной Азии [Текст] / К. К. Токторов, Т. Ч. Култаев // Таджикистан и современный мир. – Душанбе, 2016. – № 5. – С.116-122. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30508828>

4. Токторов, К. К. Роль и значение агропромышленного кластера в экономике страны [Текст] / К. К. Токторов, М. Ж. Абдиев // Экономика и бизнес. – Новосибирск, 2017. – № 4. – С.5-8. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29120293>

5. Токторов, К. К. Зарубежная практика повышения конкурентоспособности аграрного сектора [Текст] / К. К. Токторов, К. Ш. Токтомаматов, М. Ж. Абдиев // Экономика и бизнес: теория и практика. – Новосибирск, 2017. – № 4. – С. 169-171. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27148540>

6. Токторов, К. К. Экономические механизмы развития интенсивного развития производства в сельском хозяйстве Кыргызстана в условиях интеграции [Текст] / К. К. Токторов, А. Мардалиева, М. Ж. Абдиев // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – Москва, 2018. – №9. – С.72-74. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35575667>

7. Токторов, К. К. Кыргыз Республикасынын ЕАЭБ ге интеграциялануу шартында мал чарбачылыгынын продукцияларын өндүрүүнүн абалы жана аны өркүндөтүү жолдору [Текст] / М. Ж. Абдиев, К. К. Токторов // Известия Исык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран ЦА. – 2019. – № 4. – 8-15 беттер. <https://elibrary.ru/item.asp?id=42421955>

8. Токторов, К. К. Опыт зарубежных стран по инновационной активности субъектов сельского хозяйства [Текст] / К. К. Токторов, А. Баатыр уулу, А. Г. Маметова // Актуальные вопросы современной экономики. – Махачкала, 2020. – № 3. – С.116-125. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42784431>

9. Токторов, К. К. Управление и повышение эффективности аграрного производства Кыргызской Республики [Текст] / К. К. Токторов, Ж. А. Бекбоева // Актуальные вопросы современной экономики. – Махачкала, 2020. – № 3. – С.105-115. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42784430>

10. Токторов, К. К. Обеспечение продовольственной безопасности Кыргызской Республики на основе развития сельского хозяйства [Текст] / К. К. Токторов, М. Ж. Абдиев, А. Баатыр уулу // Актуальные вопросы современной экономики. – Махачкала, 2020. – № 2. – С.303-310. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42625829>

11. Токторов, К. К. Айыл-чарба ишканаларын башкаруу механизминин натыйжалуу иштөөсүнүн илимий негиздери [Текст] / К. К. Токторов, Г. К. Кантороева, А. Баатыр уулу // Alatoo Academic Studies. – 2020. – № 2. – 163-171 беттер. <https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=44236683>

12. Токторов, К. К. Евразиялык экономикалык биримдиктин шартында Кыргызстанда кант өндүрүүнүн абалы жана аны өнүктүрүү [Текст] / М. Ж. Абдиев, К.К.Токторов, А. Баатыр уулу // Alatoo Academic Studies. – 2020. – № 1. – 165-171 беттер. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42931458>
13. Токторов, К. К. Кыргыз Республикасынын агро-өнөр жай комплексинин атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун инновациялык негиздери [Текст] / К. К. Токторов, М. Ж. Абдиев, А. Ж. Бекбоева // Вестник ОшГУ. – 2020. – № 1. – 285-291 беттер. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43068396>
14. Токторов, К. К. Айыл-чарба кооперативдеринде бюджеттештирүү тутумун колдонуу жана өркүндөтүү жолдору [Текст] / К. Ш. Токтомаматов, К. К. Токторов, К. А. Мамашов // Научные исследования в КР. – 2021. – №2. – 51-61 беттер.
15. Токторов, К. К. Управление и прогнозирование будущих тенденций инновационной деятельности аграрного сектора Кыргызской Республики [Текст] / К. К. Токторов, К. А. Мамашов, Б. М. Мамытов // Alatoo academic studies. – 2020. – №3. – С. 277-288. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44451188>
16. Токторов, К. К. Пути повышения эффективности перерабатывающих предприятий сельскохозяйственной продукции в Кыргызской Республике [Текст] / К. К. Токторов, Т. Ч. Култаев // Известия Иссyk-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран ЦА. – 2020. - №3 (30). – С 77-82. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44185783>
17. Токторов, К. К. Трудовые ресурсы сельского хозяйства и их роль в повышении эффективности производства [Текст] / Г. К. Кантороева, К.К.Токторов, Ж. С. Абдырахманова // Экономика и бизнес: теория и практика. – Новосибирск, 2020. – № 5-3(63). – С.22-26. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42969630>
18. Токторов, К. К. Экономикалык интеграция шартында эт азыктарынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу жолдору [Текст] / М. Ж. Абдиев, А. Г. Маметова, К.К.Токторов // Alatoo academic studies. – 2020. – №1. – 178-188 беттер. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42931460>
19. Токторов, К. К. Кыргыз Республикасында айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн негизги багыттары [Текст]/ К. К. Токторов, М. Ж. Абдиев, Г. Р. Уметалиева // Вестник КНАУ им. К. И. Скрябина. – 2021. – № 2. – 310-317 беттер. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46179835>
20. Токторов, К. К. Состояние и перспективы развития рынка лизинговых операций Кыргызской Республики [Текст] / К. К. Токторов, Г. Б. Ташкулова, Н. А. Абдуллаева // Актуальные вопросы современной экономики. – Москва, 2021. – №2. – С.309-317. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44791996>
21. Токторов, К. К. Кыргыз Республикасында инновациялык экономиканы өнүктүрүүдө мамлекеттин ролу [Текст] / К. К. Токторов, А. К. Джумабаев, Ш. А. Жамалов // Вестник КНАУ им.К.И.Скрябина. – 2021. – № 2 (56). – 381-388 беттер. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46179835>
22. Токторов, К. К. Ensuring the Competitive Advantage of the Agricultural Sector of Kyrgyzstan (Case Study of Cultivation, Processing, and Marketing of Plum)

[Текст] / К. К. Токторов, С. Т. Умаров, К. М. Маатов // Sustainable Agriculture. Environmental Footprints and Eco-design of Products and Processes. – Germany, 2022. –P. 113-138. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-981-16-8731-0_12

Токторов Кубаныч Кадырмаматовичтин 08.00.05 - экономика жана эл чарбасын башкаруу адистиги боюнча экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу «Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизми» темасындагы диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Ачкыч сөздөр: айыл чарбасы, инновация, инновациялык ишмердүүлүк, илимий-техникалык прогресс, инновациялык өнүктүрүү, атаандаштык жөндөмдүүлүк, уюштуруу-экономикалык механизм.

Изилдөөнүн объектиси: КРнын айыл чарбасы.

Изилдөөнүн предмети: айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн уюштуруу-экономикалык механизми.

Изилдөөнүн максаты: КРнын айыл чарбасынын инновациялык өнүгүүсүнүн уюштуруу-экономикалык механизмдин жана тармактын өнүгүү стратегиясын иштеп чыгуунун сапатын жакшыртууга багытталган теориялык-методологиялык негиздерди жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөө методдору: экономикалык-статистикалык, экономикалык-математикалык, монографиялык, системалык жана ситуациялык анализдөө, салыштыруу-аналитикалык, эсептик-конструктивдик, божомолдоо ыкмалары.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы катары айыл-чарбасынын инновациялык өнүгүүсүн камсыз кылууга багытталган теориялык, методикалык жана практикалык жактан сунуштарды иштеп чыгуу эсептелет.

Алынган натыйжалар: айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүү түшүнүгү жалпыланды жана такталды; чет өлкөлөрдүн тажрыйбаларынын артыкчылыктуу жактарын КРнын айыл чарбасында колдонуу негизделди; айыл чарбасындагы инновацияларды мамлекеттик колдоонун, инновациялык саясатты калыптандыруунун, стимулдаштыруунун жана ишке ашыруунун методологиялык негиздери жана механизмдери аныкталды; КРнын айыл чарбасындагы инновациялардын тенденциялары жана инновациялык потенциалдын деңгээли аныкталды; өлкөнүн аймагында айыл чарбасын кластердик негизде уюштурууну өркүндөтүү негизделди; 1) “Агрардык инновациялар окуу борбору” автордук долбоору жана 2) “Улуттук маалымат” тутуму сунушталды; экономикалык-математикалык ыкмаларды колдонуу менен айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн божомолу сунушталды; «Айыл чарбасында инновациялык кластердик саясаттын аймактык модели» иштеп чыгылды; айыл чарбасын инновациялык өнүктүрүү стратегиясы иштелип чыкты.

Колдонуу деңгээли: Алынган натыйжалар конкреттүү сунуштар деңгээлине жеткирилди жана КРнын мамлекеттик органдары жана башка тараптар тарабынан колдонулушу ыктымал.

Колдонуу жааты: Тыянактар, сунуштар жана практикалык жоболор айыл чарбасынын туруктуу өнүгүүсүн камсыздайт жана узак мөөнөттүү иш-чараларды иштеп чыгууда илимий негиз катары колдонулушу мүмкүн, ошондой эле аналитикалык иштелмелерде жана жогорку окуу жайларында тиешелүү предметтерди окутууда, илимий изилдөө иштеринде колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Токторова Кубаныча Кадырмаматовича на тему:
«Организационно-экономический механизм инновационного развития сельского хозяйства Кыргызской Республики» на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.05 – экономика и управление народным хозяйством

Ключевые слова: сельское хозяйство, инновация, инновационная деятельность, научно-технический прогресс, инновационное развитие, конкурентоспособность, организационно-экономический механизм.

Объект исследования: сельское хозяйство КР.

Предмет исследования: организационно-экономический механизм инновационного развития сельского хозяйства.

Цель работы: разработка теоретико-методологических основ и практических рекомендаций, направленных на улучшение качества разработки организационно-экономического механизма инновационного развития сельского хозяйства КР и стратегии развития отрасли.

Методы исследования: экономико-статистический, экономико-математический, монографический, системный и ситуационный анализ, сравнительно-аналитический, расчетно-конструктивный, прогнозный методы.

Научная новизна исследования заключается в разработке теоретических, методических и практических рекомендаций в области обеспечения инновационного развития сельского хозяйства.

Полученные результаты: уточнено и обобщено в научно-теоретическом аспектах понятие инновационного развития сельского хозяйства; обосновано применение приоритетных сторон опыта зарубежных стран в сельском хозяйстве КР; определены механизмы и методологические основы государственной поддержки инноваций в сельском хозяйстве; выявлены тенденции инновации и уровень инновационного потенциала отраслей сельского хозяйства КР; обосновано совершенствование организации кластерной основы развития сельского хозяйства; предложены 1) авторский проект «Учебный центр аграрных инноваций», и 2) система «Национальная информация»; прогноз инновационного развития сельского хозяйства с применением экономико-математических методов; выработана «Региональная модель инновационной кластерной политики сельского хозяйства»; разработана стратегия инновационного развития сельского хозяйства.

Рекомендации по использованию: полученные результаты доведены до уровня конкретных рекомендаций и могут быть применены государственными органами КР и другими сторонами.

Область применения: выводы, предложения и практические рекомендации обеспечивают устойчивое развитие сельского хозяйства и могут служить в качестве научной основы для совершенствования разработки долгосрочных мер, а также могут быть использованы в аналитических разработках и преподавании соответствующих предметов в высших учебных заведениях, в научно-исследовательских работах.

SUMMARY

of Toktorov Kubanych Kadyrmamatovich's dissertation, on the topic: "Organizational and economic mechanism of innovative development of agriculture in the Kyrgyz Republic" for the degree of Doctor of Economics in the specialty 08.00.05 - economics and management of the national economy

Key words: agriculture, innovation, innovation activity, scientific and technological progress, innovative development, competitiveness, organizational and economic mechanism.

Object of study: agriculture of the Kyrgyz Republic.

Subject of study: organizational and economic mechanism of innovative development of agriculture.

Purpose of the work: development of theoretical and methodological foundations and practical recommendations aimed at improving the quality of the development of an organizational and economic mechanism for the innovative development of agriculture in the Kyrgyz Republic and an industry development strategy.

Research methods: economic-statistical, economic-mathematical, monographic, systemic and situational analysis, comparative-analytical, calculation-constructive, predictive methods.

The scientific novelty of the research lies in the development of theoretical, methodological and practical recommendations in the field of ensuring the innovative development of agriculture.

The results obtained: the concept of innovative development of agriculture is clarified and generalized in scientific and theoretical aspects; the application of the priority aspects of the experience of foreign countries in the agriculture of the Kyrgyz Republic is substantiated; mechanisms and methodological foundations of state support for innovations in agriculture are determined; innovation trends and the level of innovative potential of the agricultural sectors of the Kyrgyz Republic are identified; substantiated the improvement of the organization of the cluster basis for the development of agriculture; the author's project "Training Center for Agricultural Innovations" is proposed, as well as the system "National Information" and the forecast of innovative development of agriculture using economic and mathematical methods; the "Regional model of innovative cluster policy of agriculture" is designed; the strategy of innovative development is formulated and the ways of introducing the achievements of science and innovative processes in agriculture are determined.

Recommendations for use: obtained results have been brought to the level of specific recommendations and can be applied by the state bodies of the Kyrgyz Republic and other parties.

Application area: conclusions, proposals and practical guidelines, developed provisions ensure the sustainable development of agriculture, increase its efficiency. They can serve as a scientific basis for improving the development of long-term measures, and can also be used in analytical development and teaching of relevant subjects in higher education institutions, in research work.

Recommendations for use: the results obtained have been brought to the level of specific recommendations and can be applied by the state bodies of the Kyrgyz Republic and other parties.

Application area: conclusions, proposals and practical guidelines, developed provisions ensure the sustainable development of agriculture, increase its efficiency. They can serve as a scientific basis for improving the development of long-term measures, and can also be used in analytical development and teaching of relevant subjects in higher education institutions, in research work.

Форматы 60x84 1/16

Офсет кагазы. «Times» жасалгасы. Көлөмү 2,5 б.т.

Офсет басмасы. Нускасы 100 даана.

М. Рыскулбеков атындагы КЭУнун басмаканасында чыгарылган
720033, Бишкек ш., Тоголок Молдо көч., 58